

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут
соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра філософії та культурного менеджменту

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: «Релігійно-ідеологічні підґрунтя ісламського екстремізму»

Виконав студент VI курсу, групи ЗМР-61
спеціальності 031 Релігієзнавство
освітньо-професійної діяльності програми
«Релігієзнавство» Харченко Руслан Вікторович

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №5

Засідання філософії

та культурного менеджменту

Від 16 листопада 2021 року

Завідувачка кафедри:

доц. Петрушкевич М. С.

Керівник – кандидат історичних наук, доцент,
Шаправський Сергій Анатолійович

Рецензент – кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Національного університету водного господарства та
природокористування
Сарнавська Оксана В'ячеславівна

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	7
1.1 Джерельна база дослідження.....	7
1.2 Стан наукової розробки теми.....	9
Висновки до 1 розділу.....	17
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ІСЛАМУ	18
2.1. Трансформаційні процеси в ісламському середовищі у ХХІ ст.....	18
2.2. Ідеологічна парадигма сучасного ісламу.....	28
Висновки до 2 розділу.....	33
РОЗДІЛ 3. ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ІСЛАМСЬКОГО ЕКСТРЕМІЗМУ І ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ	34
3.1. Природа ісламського екстремізму.....	34
3.2. Історія зародження і розвитку фундаменталізму та екстремізму.....	40
3.3. Екстремізм в контексті сучасних глобалізаційних викликів	51
Висновки до 3 розділу	60
РОЗДІЛ 4. ІСЛАМСЬКИЙ ТЕРОРИЗМ, ЯК ЗАГРОЗА ГЛОБАЛЬНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ	61
4.1. Ісламський тероризм в контексті глобальної та національної безпеки.....	61
4.2. Державна політика у сфері запобігання «ісламської» загрози.....	71
Висновки до 4 розділу	84
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91
ДОДАТКИ	

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АКАД – «Аль-Каїда» і асоційовані з нею рухи;
- АТО – Антитерористична операція;
- ЄС – Європейський Союз;
- ЗМІ – засоби масової інформації
- ЗСУ – Збройні сили України;
- ІБР – Ісламський банк розвитку;
- ІДІЛ – Ісламська держава Іраку та Леванту;
- ІСЕСКО – Ісламська організація освіти, науки і культури;
- ЛАД – Ліга арабських держав;
- МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергетики;
- МВС – Міністерство внутрішніх справ України;
- МЕіМО – Світова економіка і міжнародні відносини;
- НДПА – Народно-демократична партія Афганістану;
- ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі;
- ОЕС – Організація економічного співробітництва;
- ОІВ – Організація ісламського співробітництва;
- ОІК – Організація Ісламська конференція;
- ООН – Організація Об'єднаних Націй;
- ООС – Операція об'єднаних сил;
- ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти;
- РНБО – Рада національної безпеки і оборони України;
- РСАДПЗ – Рада співробітництва арабських держав Перської затоки;
- РФ – Російська Федерація;
- СБУ – Служба безпеки України;
- США – Сполучені Штати Америки;
- ТНК – транснаціональні корпорації;
- ХАМАС – «Ісламський рух опору», правляча в секторі Газа (з 2007 р.), палестинська ісламістська організація і партія;
- ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Впродовж останнього десятиліття почастишали випадки виникнення різного роду конфліктів зумовлених релігійним фактором. Науковці вбачають причину цих процесів у зростанні ролі релігії і релігійної ідеології в політичному та цивілізаційному розвитку ряду націй та держав. Чисельні екстремістські та терористичні організації взяли собі на озброєння релігію, передусім іслам, з метою створення так званого Всесвітнього халіфату – державного утворення, яке ґрунтується виключно на засадах шаріату. Практична реалізація цієї мети передбачає у кінцевому результаті релігійно-ідеологічну та релігійно-терористичну експансією, міжнародні конфлікти та суттєві загрози національній безпеці, конституційному ладу і територіальній цілісності багатьох країн світу. Вважаємо, що на сьогодні феномен ісламського екстремізму суттєво змінився, вийшовши на нові етапи розвитку, що дозволяє, зважаючи на означені трансформації, розглядати це явище не тільки на етапі його формування, але і на підйомі його еволюції.

Особливостями сучасного екстремізму є ріст його масштабності та популярності, а це, у свою чергу сприяє нарощуванню його потенціалу та сприяє трансформації та входженню екстремістських угруповань у владні структури політичного життя. Крім того, спостерігається посилення жорстокості дій екстремістів; змінюються і урізноманітнюються форм їх діяльності направлені на залякування населення та дестабілізацію ситуації. Розширюється інформаційна, тактико-стратегічна, фінансова, ідеологічна, психологічна, ресурсна взаємопов'язаність екстремістських угруповань і груп в окремих країнах і у міжнародному вимірі.

Аналіз основного масиву праць щодо релігійно-ідеологічного підґрунтя ісламського екстремізму та його безпекової складової переконливо доводить, що ця наукова проблема саме у такій постановці комплексно не досліджувалася. Саме це зумовлює її **актуальність**.

Мета і завдання дослідження є релігійно-ідеологічна реконструкція сутності, виникнення й визначальних тенденцій ісламського екстремізму в світі.

Для досягнення мети в дипломному дослідженні поставлені такі **завдання**:

- 1) проаналізувати історіографію проблеми та з'ясувати ступінь її дослідженості;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження,
- 3) з'ясувати концептуальні засади ісламу, як соціокультурного та релігійного явища, визначити його специфіку;
- 4) проаналізувати характер інтерпретації понять «релігійний фундаменталізм», «ісламський фундаменталізм», «ісламський екстремізм» в сучасній релігієзнавчій та суспільно-політичній літературі;
- 5) розкрити специфіку взаємозв'язку ідей ісламського фундаменталізму з практикою ісламського екстремізму;
- 6) дослідити фактори ймовірного розвитку подальших подій у руслі ісламського екстремізму.
- 7) обґрунтувати висновки, практичні рекомендації і пропозиції щодо глобальної та національної безпеки від можливих загроз поширення ідей ісламського екстремізму;

Об'єктом дослідження є ісламський екстремізм та фундаменталізм як релігійно-політичний мусульманський рух.

Предметом дослідження є причини появи, розвитку протягом століть та оформлення проявів ісламського екстремізму в умовах забезпечення глобальної та національної безпеки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі комплексного аналізу проблеми релігійно-ідеологічного підґрунтя ісламського екстремізму. Послуговуючись наявною джерельною базою автор пропонує оригінальний підхід до розкриття змісту основних понять, характеризує можливі загрози зумовлені активізацією радикальних ідей в ісламському середовищі. Зроблений комплексний аналіз ісламського екстремізму як полісистемного явища, що включає у себе політичну, правову, організаційну складову. З'ясовано ступінь впливу ісламського екстремізму на активізацію міжнародного тероризму. Окреслено загрози, які несуть у собі зазначені процеси. Крім того, автор

наводить ряд пропозицій, які можуть у подальшому слугувати основою для розробки державної концепції протидії проявам ісламського екстремізму та радикалізації в межах нашої країни.

Хронологічні рамки дослідження. Дослідження аналізує виникнення, розвиток та вплив ісламського екстремізму від часу появи ісламу в VII ст. і до сьогодні. Під час написання магістерської роботи доводилось виходити за межі рамок дослідження, щоб пояснити складні питання міжнародних відносин, міжрелігійних протиріч тощо.

Методи дослідження базуються на використанні філософських загальнонаукових принципів пізнання: системності, історизму, об'єктивності. Специфіка дослідження зумовила необхідність використання таких методів теоретичного аналізу, як метод абстрагування. Застосування цього методу дозволило розглядати ісламський чинник як полісистемне явище. Широко використовувався у дослідженні історичний метод, який дозволив показати передумови радикалізації екстремізму. Цей метод допоміг надати відповідний опис історичних фактів, а також їхню історичну контекстуалізацію. За допомогою порівняльного методу ми розглянули теоретичні розробки зарубіжних і вітчизняних авторів з проблеми ісламу, тероризму, релігії. Метод історичного аналізу був застосований при дослідженні процесу становлення і збільшення кількості ісламських екстремістських рухів, мережі терористичних організацій, зміни ідеологічних парадигм. Структурно-функціональний аналіз задіяний при вивченні впливу ісламу, як системи на політику безпеки країн світу, взаємодії і взаємного суперництва різних елементів цієї системи, виявлення структурних і функціональних особливостей різних ісламських рухів і організацій. Принципово важливе місце в процесі усвідомлення і дослідження реального функціонування ісламського фундаменталізму та ісламського екстремізму займали закони і категорії діалектики «сутності і явища», «причини і наслідку», «можливості і дійсності», «одиничного, особливого і загального» тощо. Визначення смислу низки понять, пов'язаних з предметом дослідження, й різноманітно інтерпретованих в сучасній науковій та політологічній літературі

вимагало застосування принципу об'єктивності, а трансформація такого смислу в історично різних варіантах ісламського фундаменталізму – принципу історизму та релігієзнавчої компаративістики.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки, рекомендації і пропозиції, що містяться в дослідженні можуть бути використані для створення ефективної системи протидії державними органами СБУ, СЗР, МВС, МІС намірам ісламських радикальних організацій. Матеріали й висновки дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблем ісламу, тероризму, соціально-економічних та гуманітарних курсів з історії мусульманських країн, написання на їх основі узагальнюючих праць, підручників та посібників, на практичних та семінарських заняттях, у викладанні нормативних курсів з релігієзнавства, політології та філософії у вищих та середніх навчальних закладах України.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дипломне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (138 позиції). Загальний обсяг роботи складає ___ сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Джерельна база дослідження

Важливою передумовою ґрунтовного та всебічного дослідження проблеми є наявність історичних джерел. Вивчення релігійно-ідеологічного підґрунття ісламського екстремізму потребує комплексного аналізу різних за походженням та інформаційним навантаженням джерел. Зокрема варто виділити три групи джерел: 1. Позиція ісламських мислителів, політиків минулого та сучасності; 2. Релігійні джерела, зокрема Коран; Суна та коментарі до них 3. Матеріали преси, документи міжнародних організацій, державні документи.

До першої групи відноситься творчість мусульманського реформатора, панслависта XIX ст. Аль-Афгані. У праці «Собрание неизвестных сочинений», наводяться його думки щодо розвитку ісламу, деспотії, виховання людини, реформ в ісламському середовищі. Зазначена праця є важливою для нас, адже вона відповідає на багато питань політизації ісламу та його змін згідно сучасних реалій [1]. Сюди ж варто віднести пропагандистську діяльність Амїра джамаата Урус-Мартана Умара бен-Ісмаїла. Автор є прихильником радикального ісламу і в своїх промовах він часто критикував «невірних» та закликав мусульман світу до єднання та боротьби з країнами Заходу та їх сателітом Росією [3].

Один з основних ідеологів сучасного ісламського екстремізму Кутб С. в праці «Война, мир и исламский джихад» розповідає про основні принципи боротьби [12]. Ібн Джамія Зієу публікує в праці «Исламская акида (вероучение, убеждения, воззрения) по священному Корану и достоверной Сунне» роздуми, щодо праведності ісламу, його ролі в житті мусульман, норм та звичаїв та впливу політики на почуття віруючих [6].

Слід також відзначити працю Абу-ль-Аля Маудуді відомого мусульманського просвітителя, державного діяча, філософа, історика, соціолога і вченого, засновника та ідеолога партії «Джамаат-і-Ісламі» [2]. Та інтерв'ю з муфтієм ДУМУ «УММА» Саїдом Ісмагіловим про іслам в Україні [8].

Наступною групою джерел є ряд перевидань Корану 80 рр. ХХ ст. і початку ХХІ ст. З даного джерела ми маємо можливість отримати об'єктивну інформацію про зародження ісламу, його основні принципи (стовпи), структуру, право, науку, ставлення до іновірців, харчування, привітання. Тобто фактично все чим користується будь-який мусульманин в повсякденному житті в будь-якій країні світу, незважаючи чи є він сунітом чи шіїтом [9; 10; 11].

До 3-ї, останньої групи джерела ми відносимо статтю з видання «Источник», де проголошується загальний підйом мусульманського світу після століть занепаду [4]. А також «Загальні рекомендації I Всесвітнього конгресу з питань ісламської економіки» опубліковані в виданні «Ісламська економіка». Тут висвітлюються питання розвитку ісламської економіки та проблема протекціонізму, ісламської взаємодії перед наступом країн Заходу [5]. Варто також звернути увагу на ранню згадку про одну з перших панславістських ісламських організацій – «Исламский союз». В документі розглядається ідеологія організації, її цілі та напрями досягнення результату [7]. Сюди також віднесемо «Резолюцію 1605 (2008) ПАРЄ «Європейські мусульманські спільноти у протистоянні екстремізму» [13] та «Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про стратегію національної безпеки України» [14] як важливі міжнародні і державні документи в сфері боротьби з ісламським тероризмом.

Отже, джерельна база дослідження дає змогу зрозуміти силу та масштаби ісламського екстремізму. Вважаємо, що джерела лише спрямовують, розкривають мету, об'єкт та предмет дослідження. А основний масив матеріалу знаходиться в історіографії.

1.2 Стан наукової розробки теми

Проблема релігійно-ідеологічного підґрунття ісламського екстремізму знайшла певне висвітлення у науковій літературі. Найвні дослідження варто поділити на декілька груп: радянсько-російська, вітчизняна та західна історіографія.

До першої групи належать дослідження опубліковані радянськими, російськими та білоруськими вченими-ісламістами, сходознавцями, міжнародниками, економістами. Їх особливістю є висвітлення ролі СРСР, а пізніше Росії в становленні та розвитку молодих арабських держав, впливу на їх релігію, формування збройних сил, захисту від експлуатації капіталістів та поширення комунізму. В російській сходознавчій науці актуальне значення має вивчення питань, що стосуються взаємодії ісламу і політики, зростання екстремізму на Кавказі, міграцію мусульман в російські міста. Підвищений інтерес до цієї проблематики пояснюється тим, що ісламський чинник в останні десятиліття набуває все більшого значення в світовій політиці, що виражається в безпрецедентному зростанні соціально-політичних рухів під ісламськими гаслами. Великий внесок у її розробку внесли відомі радянські і російські вчені-ісламознавці А. Ігнатенко, Н. Кіреєв, А. Журавський, Д. Трофимова та інших. У їх роботах детально розглядаються проблеми політичного ісламу в цілому, під яким розуміється діяльність різних партій, рухів, угруповань, що діють від імені ісламу і ставлять собі за мету захоплення влади і підпорядкування державних структур і всього життя суспільства шаріату.

Доктор філософських наук, ісламіст А. Ігнатенко в ряді праць розглядає теоретичні та практичні питання взаємозв'язку і взаємовпливу ісламу і політики. Автор аналізує історичні обставини виникнення, рушійні сили і ідеологію апелюючи до ісламу та релігійно-політичних рухів рубежу XX і XXI ст. у різних країнах світу, включаючи Росію. Щоправда в автора суб'єктивний підхід до вибору джерел цитування. Зокрема, він використовує у своїх дослідженнях заяви

та виступи В. Путіна та В. Жирановського – російських політиків, а це наш погляд не відповідає науковим принципам і дискредитує науку [47; 48].

Монографія А. Журавського присвячена «наймолодшій» з трьох монотеїстичних релігій, другий в світі за кількістю послідовників – ісламу. Мета автора – дати читачеві початкові уявлення про віровчення мусульман, їх священну книгу – Коран, священний переказ – Сунну і пророка Мухаммеда, про особливості мусульманського права, культу, віровчення і пов'язаних з ними основних богословських положеннях ісламу [45].

Особливий інтерес у дослідників викликає проблема так званого ісламського екстремізму і тероризму в Туреччині, хоча інформації про діючі на території країни радикальних угруповань вкрай мало. Частина робіт, присвячених тероризму, відображає різні аспекти боротьби з ним. Серед російських тюркологів велику увагу цим питанням приділяє Н. Кіреєв [58-62].

Д. Пузирьов у статті розглядає зростання чисельності ісламських організацій радикального і екстремістського спрямування та проблему ісламсько-християнського діалогу [96]. Дослідниця Т.Ірмієва подає детальну характеристику поширення ісламу з часу виникнення і до 1566 р. – часу найвищого впливу Османської імперії на арабське населення світу [49]. Л.Чернышова проаналізувавши роль та місце ісламського фундаменталізму, відзначає його негативні риси: агресію, ненависть до Заходу, небажання змінюватись, всеосяжність і всепроникність в життя суспільства [107].

Важливе значення для дослідження має комплексна стаття Д. Трофимова. Автор звернув увагу на фундаменталізацію свідомості мусульманського населення та особливості духовного розвитку мусульман світу [104]. Директор Центру Близького, Середнього Сходу і Африки В. Донцов розмірковує над питанням ролі ісламу в сучасному світі. Автор наводить значну кількість фактів та власних роздумів, щодо цієї проблеми, а також пропонує варіанти її вирішення [41]. Сходознавець С. Дружиловський розглядає питання державного устрою в ісламських країнах – Афганістані, Пакистані, Ірані і Туреччині і вказує на особливості взаємодії ісламу та політики [42].

Монографія російського сходознавця Р. Ланди присвячена аналізу процесу політизації ісламу в сучасному світі. Автор розглядає історію ісламського фундаменталізму, його поділу на різні течії. Показана роль ісламістів в суспільно-політичному житті держав, в регіональних і міжнародних відносинах [79]. Дослідниця О. Карпачева у праці «Мировой терроризм: масштабы, динамика, тенденции» на значному джерельному матеріалі дає характеристику міжнародному тероризму, зокрема значну увагу присвячено його ісламському варіанту [56]. Російські вчені С. Демиденко, А. Кутузова звернули увагу на зміни ісламу в сучасному глобалізованому світі, поширенню поняття джихад серед молодих мусульман світу [39]. Вчений О. Капитон в статті «Ислам в глобализирующемся мире» аналізує становище ісламу в сучасному глобалізованому світі [128]. Білоруський дослідник А. Кондраль присвятив своє дослідження організації «Брати-мусульмани». Він розглянув її ідеологічну та організаційну трансформацію в ЄС [69].

Важливі питання трактування ісламського джихаду, історичної традиції та сучасності розглянуто в кандидатському дослідженні К. Кадирової [54], І. Круглея присвятив увагу джерелам походження «Талібану» [72], а В. Куделев виникненню та розвитку організації Аль-Каїда [74]. Автори висловлюють думки, які дозволяють зрозуміти причини сили ісламської цивілізації та побачити її перспективи в найближчому майбутньому.

У вітчизняній історіографії питання ролі ісламу теж знайшло вираження в численних публікаціях. Зокрема варто відзначити праці таких науковців: С. Авдеева, А. Арістова, О. Аулін, Т. Пода, Н. Пророченка, Х. Русин.

Так, С. Авдеева звернула увагу на розвиток політичного ісламізму та фундаменталізму в Єгипті [15], А. Арістова проаналізувала сучасні трансформації політичного ісламу [18], О. Аулін висвітлив шляхи модернізації ісламського світу [19], Т. Пода висвітлила вплив релігійного фактору, зокрема ісламу на міжнародні відносини в XXI ст. [92], Н. Пророченко Н. дослідив основні принципи ісламської концепції світового устрою та поширення ісламу в

Африці [94-95], Х. Русин показала роль ісламського фактору в сучасному світі [135].

К. Коцюруба здійснила спробу комплексного аналізу проблеми наукового обґрунтування політико-соціальних проблем, що пов'язані зі зростанням важливості ісламського фактора для Європи. Подаються основні причини зростання популярності радикальної ісламістської ідеології в мусульманських країнах і розглядаються основні причини підвищення ролі релігії в сучасному політичному житті [71].

М. Кирюшко в ряді статей висвітлює історіографію сучасного українського ісламознавства, роль ісламу в Україні, Криму, політизацію ісламу [63-67]. А дослідник М. Бабій звертає увагу на проблеми сучасного ісламу, релігійного фундаменталізму та екстремізму [20]. Вітчизняна дослідниця ісламу А. Браїло звернула увагу на питання ісламського екстремізму та фундаменталізму, його розвитку протягом століть, пояснила термінологію понять, вказала причини, принципи, ідеї [26].

Директор «Інституту всесвітньої історії НАН України» А. Кудряченко аналізує проблеми, пов'язані зі збільшенням присутності населення, яке сповідує іслам, в країнах Європи та в Україні. Автором досліджено основні причини зростання популярності радикальної ісламістської ідеології в мусульманських країнах, а також вплив ісламського чинника на сучасну політичну ситуацію в Європі [75]. Л. Новоскольцева в статті «Глобалізаційні процеси і тероризм» розглядає тероризм як світовий виклик питанням безпеки. Дає йому характеристику і власні погляди на проблему [89].

В статті А. Єдаменко аналізуються причини виникнення та швидкого поширення сучасних фундаменталістських ідей в країнах мусульманського Сходу та можливі наслідки прискореної політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів [43].

Праці «Інформаційна сфера як складова антитерористичної діяльності» [52], «Тероризм: теоретико-прикладні аспекти» [102] та «Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія» [101] розглядають

інформаційну сферу як складову антитерористичної діяльності, акцентують увагу на правових основах боротьби з тероризмом, каналах розповсюдження ідеології тероризму та протидії вказаному виду терористичної діяльності, а також тут звернуто увагу на історичні передумови виникнення та поширення терору; охарактеризовано ознаки, причини та види тероризму; основні напрями та засоби терористичної діяльності.

В працях Г.Ситника «Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади)» та спільній праці «Глобальна та національна безпека» комплексно розглядаються філософсько-методологічні, системні аспекти основ національної безпеки та методологічні основи державного управління національною безпекою [100; 31].

В.Гусев розглянув проблему виникнення ісламського екстремізму і фундаменталізму, їх гносеологічні та теологічні корені. Зроблено спробу визначити чинники, спрямовані на обмеження небезпеки фундаменталізму в діяльності агресивних релігійних угруповань [37]. У праці В.Тимошенко розглядається поняття екстремізму, його антиправова сутність, ознаки та причини виникнення. Подається характеристика різновидів екстремізму, а саме політичного, релігійного, націоналістичного та екологічного. Визначаються наслідки екстремізму та шляхи запобігання його проявам [103]. І.Куліш на основі релігієзнавчо-філософського аналізу ісламу робить спробу виокремити ісламський фундаменталізм як окремий тип релігійно-політичної свідомості й розглянути його сутність та особливості форм прояву [78].

А.Захарченко аналізує проблеми поширення ісламського фундаменталізму та екстремізму, а також його можливі наслідки для України. Досліджуються основні причини зростання популярності радикальної ісламістської ідеології в мусульманських країнах, а також вплив ісламського фактору на сучасну політичну ситуацію в Європі [46].

Учасники круглого столу на тему: «Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір» розглянули чинники світових процесів суспільної радикалізації, розвитку екстремізму й тероризму,

проаналізували новітні тенденції зростання радикалізації і терористичної активності в окремих країнах-членах ЄС, передусім збільшення кількості саморадикалізованих осіб з числа європейських громадян, здійснили ретроспективний аналіз впливу зазначених процесів на стан національної безпеки держави [90; 38; 44; 70; 77; 99; 106].

Ряд питань досліджуваної проблеми знайшли місце в дисертаційних дослідженнях вчених. Так, Агаїхаджет Паша Даву в дослідженні «Міжнародний тероризм і його вплив на світову політику» розглядає вплив тероризму на міжнародні відносини [16], Д.Брильов розмірковує про іслам в Україні та його зв'язок з політичним ісламом [27], О. Головань у праці «Еволюція зовнішньої політики США на початку XXI століття» проаналізував зовнішню політику США, зокрема щодо ісламських країн [33], а О. Гнатюк визначив безпековий вимір глобальних стратегій США [32]. Дослідження А. Бузарова зосереджене на питаннях побудови демократичного суспільства в країнах «третього світу» та арабського Сходу зокрема [28]. В. Бокоч звернув увагу на вплив релігійного чинника та держави. Значну увагу приділено історії розвитку ісламу в тому числі в Україні [24]. А. Райчинець звернув увагу на розвиток ісламу екстремізму в працях візантійських теологів, на спроби християнсько-мусульманського діалогу в період Середньовіччя, а також на зв'язки сучасного ісламу та християнства в світі та Україні в контексті толерантності та перспектив [98]. У дисертації М. Несправи доведено, що радикальні тлумачення доктрини ісламу, а саме джихадизму та шахідизму, є основою ідеології тероризму в сучасній Європі. Показано, що тероризм джихадистів у Європі XXI ст. відповідає характеристикам релігійного тероризму, а також стверджується, що дії терористів є частиною релігійного конфлікту, який неможливо вирішити лише шляхом подолання політичного конфлікту [88]. В. Масовець звернув увагу на роль та місце ісламського чинника під час кризових ситуацій сучасності, а також на питання безпеки [84], а В. Мокляк на протидію тероризму в Україні [87]. Дослідник С. Голотін дав пояснення термінам екстремізм, ваххабізм,

фундаменталізм, тероризм, простежив їх історію, вказав на відмінності та спільні риси, охарактеризував ідеологів [34].

Західна історіографія знайшла вираження в праці Жиля Кепеля, одного з найбільш авторитетних фахівців з сучасного ісламу і мусульманського світу. Тут він підводить підсумок 25-річному історичному відрізку в розвитку ісламізму. Цей рух всебічно аналізується в історичному, культурному та соціальному вимірах. Особлива увага приділяється періоду розквіту ісламізму (70-ті роки), перемоги революції в Ірані (1979 г.), джихаду проти СРСР (1980-ті роки), заходу джихаду (друга половина 90-х років) [57].

Книга «Іслам і Захід» відомого британського вченого-сходознавця Б. Луїса, являє собою зібрання наукових нарисів, присвячених відносинам між мусульманською та християнською цивілізацією. Звернуто увагу на важливі проблеми ісламського релігійного відродження; місця шиїзму в історії ісламу; сприйняття і розвитку мусульманськими народами західної ідеї патріотизму; можливості співіснування і діалогу релігій [83].

Праця Денни М. Фредекир «Ислам и мусульманская община» присвячена ролі ісламу в житті мусульманського суспільства. Широко розглянуто різноманітні питання релігії, права, звичаїв, відносин з іновірцями [40].

Важлива інформація для розуміння ісламу та ісламського екстремізму в сучасному світі міститься в ряді енциклопедій [110; 111; 112; 113], підручниках по релігієзнавству, міжнародних відносинах та зовнішній політиці [17; 25; 36].

Цінний матеріал для дослідження надали різноманітні інтернет-ресурси. Необхідну інформацію щодо поширення ісламу в Україні та світі його масштабів, чисельність вірян ми отримали на ряді електронних ресурсів: chornomorka.com, history.org, islamsng.com, religions.am [137; 133; 121; 130]. На сайті електронної енциклопедії uk.wikipedia.org міститься інформація про ІДІЛ, асасинів, хараджитів, ваххабітів, іслам, ісламську державу, ісламський тероризм, фундаменталізм та ряд інших екстремістських організацій та напрямів [117; 119; 123-127]. Статті аналітичного центру atlanticcouncil.org дозволила нам краще зрозуміти питання безпеки в США, внутрішнього та зовнішнього тероризму,

ісламізму, комунікаційну складову серед членів радикальних організацій [114-116; 129].

Важливими також є дослідження В. Мандрагеля [131] присвяченого тероризму, О. Пархомчук, О. Коппель [132] трансформації ролі релігійного фактору, М. Якубовича релігійним аспектам ісламу та його змінам протягом століть [138], які розміщені на електронних ресурсах.

Отже, зазначені вище історіографічні дослідження розглядали іслам під різними кутами зору, проте, і надалі проблема релігійно-ідеологічного підґрунття ісламу та питань безпеки досить часто залишалася поза увагою науковців – без належної аргументації та аналізу. Грунтовних узагальнюючих праць з історії ісламу, екстремізму, тероризму, а також сфери безпеки в нашій державі та за її межами поки що не написано, але наявна історіографічна та джерельна база, методологічний інструментарій дозволяють це зробити. Магістерське дослідження сприятиме руйнуванню стереотипів, які довгий час сіяли ворожнечу між християнами, євреями, буддистами та мусульманами, полегшить роботу над написанням фундаментальної історії ісламу світу. А також допоможе зрозуміти та краще підійти до вирішення проблеми ісламського екстремізму в світі.

Висновки до Розділу I

Таким чином, наявні джерела дають можливість здійснити комплексне вивчення предмета і об'єкта нашого дослідження. В огляді літератури аргументовано, що першоджерелами для нашого дослідження є Коран, а також праці таких відомих представників класичної та сучасної ісламської думки: Аль-Афгани, Амір джамаата Урус-Мартана Умар бен-Ісмаїла, Абу-аль-Аля Маудуді, Саїд Кутба, ряд міжнародних та національних державних документів. Окрім того, було виокремлено праці російсько-радянських, західних та вітчизняних дослідників. Перші звертали увагу на вплив СРСР та РФ на становлення арабських держав, а також на поширення ісламізму, ваххабізму на Кавказі. Західна історіографія звернула увагу на релігійний діалог між ісламом та

християнством, також питанням толерантності, культури, співіснування. А відповідно вітчизняна історична наука розробляла різноманітні питання причин появи ісламського фундаменталізму, екстремізму, його наслідків, безпеки, терористичної загрози, проживання мусульман в Україні.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ІСЛАМУ

2.1. Трансформаційні процеси в ісламському середовищі у XXI ст.

Сьогодні іслам є однією з найбільш впливових релігій. Загальна кількість його adeptів становить майже 1,5 млрд осіб [80, с.344]. Мільйони послідовників ісламу сповідають сьогодні його різновиди в залежності від географічного положення країн, їх суспільно-політичного розвитку та культурних традицій. Впродовж історії в ісламі так і не було сформовано офіційної ортодоксії, відсутній також інститут духовенства, який має божественну благодать, немає інституту церкви (посередника між Богом і людьми) як, наприклад, у християнстві. При відсутності ортодоксії богословська полеміка залишалась упродовж тривалого часу невід'ємною частиною ісламського релігійного життя. Склався баланс поглядів та інтересів, що забезпечує стійкість ісламу як релігії та як соціокультурної системи [36, с.126].

Від часу появи і до XXI ст. іслам зазнав істотних змін. У процесі свого розвитку він пристосовувався до різних історичних реалій, до рівня розвитку матеріальної та духовної культури, при чому, незмінною залишалась основа віри закладена ще пророком Мохамедом. Базові поняття, такі як намаз, хадж, закат та ін. і надалі залишаються обов'язковими до виконання і не підлягають видозміні. Натомість, спостерігаються тенденції до відродження ортодоксального ісламу, який не передбачає будь яких проявів інакодумства, а прагне до повного контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства [80, с.342].

Варто зауважити, що словосполучення «трансформаційні процеси в ісламському середовищі» може мати різне трактування. Зазначений тезис варто розуміти як процес поширення ісламу в світі: при цьому під ісламом у цьому випадку розуміють його класичні канони без радикального ухилу. У іншому випадку, під поняттям «трансформаційні процеси» іноді помилково мають на увазі розширення радикальних поглядів на іслам, того, що в перекладі з арабської

означає «ісламський фундаменталізм» і найстрашніший його прояв – ІДІЛ [28, с.128]. У той же час поширення ісламського фундаменталізму не можна ототожнювати зі словосполученням «трансформація ісламського світу», оскільки останній є наслідком радикального тлумачення релігійних норм ісламу і часто умисних неправильних інтерпретацій приписів Корану [28, с.129]. Тому під словосполученням «трансформація» слід розуміти розширення ісламу класичного зразка, який не лише не допускає крайніх, радикальних поглядів, але й засуджує такі дії.

Серед наукових та експертних кіл немає одностайності щодо початку відліку активної трансформації ісламу на світовій арені. Втім, переважна більшість певна, що цей процес безпосередньо пов'язаний із сучасною історією мусульманського світу, яка постала, образно кажучи, у вигляді рішучої «мусульманської відсічі» на посилення експансії Заходу (новий виток якої обумовлений процесами модернізації й глобалізації) [18, с.91].

Вважаємо, що цей процес трансформації ісламського середовища розпочався в середині ХІХ ст. в мусульманських країнах, дуже різних за економічним та культурним рівнем, – Аравії, Індонезії, Афганістані, Пакистані, Туреччині, Єгипті, адже саме тут розпочалися процеси деколонізації [36, с.126]. У арабському світі, який перебував на той момент або під європейським, або під османським пануванням, поступово сформувалися передумови піднесення національної самосвідомості. З'являються перші суперечки про характер і суть майбутнього (або, як показав час, майбутніх) арабської держави. В середині цей рух поділявся на групи і течії різної ідейної спрямованості. Але всі вони без винятку були об'єднані релігією [39, с.683].

Далі, вже в першій половині ХХ ст. розпочалася кардинальна модернізація ісламу, яка, однак, носила характер, відмінний від аналогічного процесу, що відбувався у християнстві. Справа в тому, що мусульманська модернізація спочатку була спрямована не на вирішення суто богословських питань, а на пристосування релігійних догматів до реалій сучасного світу [17, с.177]. А тому відродження та трансформація ісламу продовжилось з розпадом Оттоманської

імперії (що тривалий час була провідною державою мусульманського світу) та подіями 1924 р., коли у Турецькій республіці було скасовано халіфат та розпочато процеси секуляризації [18, с.91].

У результаті в цей час зароджуються фундаменталістські ісламські рухи, лідери яких наполягали на збереженні ісламських традицій, які існували ще за часів Мохаммеда. Поряд з фундаменталістами досить поширеним напрямком ісламу стає традиційний, який прагне зберегти іслам таким, який він є. Окремо варто згадати про модерністський сегмент. Його прихильники виступали за більш активне пристосування ісламу до реалій сучасного світу [80, с.342].

Наприкінці ХІХ ст. виникає та набуває поширення панісламізм – рух, що претендує на уніфікацію мусульман Середнього Сходу, незалежно від їх національної приналежності. Його мета різке посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті народів, що традиційно входили в сферу поширення ісламу, і розширення впливу цієї релігії на інші народи і держави [80, с.342]. Його ідеологи – Джемаль Афгані, Мухаммад Абдо (Єгипет) – розробили концепцію, суть якої полягала в необхідності об'єднання мусульмани задля боротьби проти іновірців-колонізаторів за поновлення первісної чистоти ісламу. [36, с.127]. Новим витком розвитку інституалізації політичного ісламу стало виникнення організації «Брати-мусульмани». Хасан аль-Банна вбачав у новій організації – дієвий засіб у протистоянні Заходу [69, с.80].

Після Другої світової війни та остаточного розпаду колоніальної системи поряд з політичною, тривала і економічна трансформація в Індонезії та Індії, Пакистані, а згодом – Бангладеші. Далі модернізація розпочалася в найбільш розвинутих арабських країнах – Єгипті, Сирії, Іраку. Як зазначив директор Центру Близького, Середнього Сходу і Африки В. Донцов: «Політизація ісламу відбувалася одночасно в різних частинах мусульманського світу, будучи обумовленою насамперед внутрішніми соціально-економічними та політичними причинами кожної окремої країни [41, с.66.]. Відбувались соціально-економічні реформи, спрямовані на обмеження власності, націоналізацію значних

підприємств, постало питання про надання усім, включаючи і жінок, широких прав та свобод.

Наступним етапом трансформації ісламу став 1979 р. У цей час релігійний лідер іранських шиїтів Р. Хомейні, що отримав почесний титул аятола (знамення Аллаха), очолив боротьбу проти нововведень, здійснених шахом Мохамедом Реза Пахлаві, що призвело до ісламської революції 1979 р., скинення прозахідної монархії в Ірані, створення першої в модерному світі теократичної Ісламської республіки та утвердження ісламського консерватизму, що ґрунтується на жорстких нормах шаріату [36, с.128]. А відправною точкою єгипетської революції А. Насера стала ідея арабського націоналізму та звільнення від гніту колонізаторів. З другої половини ХХ ст. з'являються нові впливові мусульманські організації, які усе частіше почали заявляти про своє бажання радикалізувати іслам. «Хезболла» у Лівані, «ХАМАС» в Палестині, «Фронт ісламського порятунку» в Алжирі, «Талібан» в Афганістані [18, с.91].

На нові релігійно-реформаторські рухи, метою яких є модернізація мусульманського суспільства, визначення ісламського шляху розвитку вплинули також посилення в останні три-чотири десятиліття модерних глобалізаційних процесів (складних і багатогранних), які тією чи іншою мірою охопили увесь світ і здійснюють свій вплив майже на всі сфери буття суспільства, держави, релігії, конкретну людину, детермінуючи необхідність конституювання глобальної системи цінностей [20, с.69.]

Зазнала трансформації і ісламська судова система. Після активізації ісламського руху в 1970-х рр. в багатьох мусульманських країнах проведено поділ судів на шаріатські і світські, а сфера дії шаріатського права була обмежена питаннями віри. Кодифікації піддалися численні правила і розпорядження: багато які з них застаріли, а деякі суперечили один одному. Найбільш запекла полеміка, яка стосувалася і богословського рівня, виникла ще в кінці ХІХ ст. щодо допустимості дії в ісламських країнах банківської системи. Зрештою, була видана спеціальна фетва (постанова) – банківська справа було визнано не

лихварством, а справедливим видом діяльності. Подібні казуси виникали і в інших сферах економіки, але більшість з них було залагоджено [17, с.177].

Загрозливих процесів набуває трансформація ісламу у фундаменталістський вимір. Прикладом можуть слугувати такі країни: Ірак, Пакистан, Афганістан, Іран. Особливість зазначених процесів є повернення до найсуворішого застосування шариату в усіх сферах життя суспільства. Активізація радикально-релігійних рухів збігається з переорієнтацією зовнішньополітичного курсу ряду мусульманських країн на стратегічний альянс з Заходом. Так, країни Перської затоки та Близького Сходу – Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія тощо – притримуються традицій, але в той же час уклали вигідні економічні угоди з Заходом. З кінця 1970-х років активно розробляються концепції ісламської економіки порядку, суть яких полягає в організації економічного життя суспільства на основі моральних, релігійних та соціальних цінностей ісламу [36, с.128].

Ряд українських та зарубіжних науковців стверджують, що від середини 90 рр. ХХ ст. в межах трансформації ісламу розпочався новий етап змін. Сутність цих перетворень полягає у переосмисленні ідеології сприйняття та поширення ісламу, а також у посиленні процесів політизації ісламу, а отже видозміни його інституційної складової.

Серед макросоціальних причин, які призвели до сучасної трансформації ісламу, варто виділити декілька груп [18, с.92]: по-перше, геополітичні зміни в світі, які мали місце в кінці ХХ ст. – розпад біполярної системи міжнародних відносин і як наслідок – утворення на пострадянському просторі мусульманських регіонів, які не відзначаються стабільністю, а навпаки є конфліктогенними (як приклад, нещодавнє протистояння між Вірменією і Азербайджаном); по-друге, причини, які стосуються «внутрішньо-ісламського рівня». Вони пов'язані, у першу чергу, з відсутністю єдності серед мусульманських держав, зростанням внутрішньої напруги через кризові економічні, політичні, соціальні процеси, збройні конфлікти на національному і релігійному ґрунті тощо; по-третє, вплив об'єктивних глобалізаційних чинників, які підривають основи традиційного

суспільного ладу і ціннісних систем. Світ стає дедалі більш відкритим, а сучасні технології дозволяють знайомитися з іншими культурами, а це у свою чергу, створює певне середовище – у якому ісламські традиції не завжди здатні конкурувати з нововведеннями та прогресом; по-четверте, активізація економічної експансії західних держав, продукція яких є якіснішою, а отже і більш затребуваною суспільством. До того ж активізації набувають нові форми «постколоніалізму», які орієнтуються на економічну складову [18, с.92].

Виокремимо основні напрямки еволюції ісламу у новітню добу. Варто розпочати зі зміни ідеологічного змісту. Особливістю сучасного ісламу є трансформація його ідеологічної основи. Мусульманські організації, які постали у ХХ ст. негативно сприймали процеси світової глобалізації, розглядаючи їх як загроза руйнування традиційних засад ісламського суспільства, певну нову форму постколоніалізму у якій на перший план виходить не лише економічна експансія, але і світоглядні надбудови. Водночас, у ХХІ ст. спостерігаємо процес поміркованого ставлення до глобалізаційних тенденції – їх переосмислення і спроби підлаштувати під вчення ісламу та використовувати глобалізацію як засіб поширення ісламу у світі. [18, с.93]. Сьогодні ісламські країни не відкидають, а використовують сучасні комунікаційні технології як інструмент формування громадської думки. Негативною складовою цього процесу можемо зазначити, що Інтернет-ресурси дають можливість значно розширити сферу діяльності радикальним ісламістським угрупованням, що, зрештою, призводить до виникнення нового явища – кібер-тероризму [28, с.130].

Дослідниця Л. Гурська зазначає, що «демократизація та економічні перетворення на основі західного бачення світобудови не були до кінця сприйняті в ісламському світі, адже це суперечило релігійним традиціям. В основі концепції ісламського шляху розвитку знаходиться ідея своєрідної моделі розвитку мусульманського суспільства, яка кардинально різниться як від капіталізму, так і від соціалізму. В її основі знаходяться постулати ісламу закладені ще Мохамедом, тому, зараз відбувається своєрідна боротьба за звільнення від нашарувань західного світу – своєрідне очищення ісламу. Це

дозволить унаслідувати традиції ісламської цивілізації» [36, с.126]. Розуміння процесів світової глобалізації зводиться до поняття панування ісламу в світі – створення загальнопланетарного халіфату (у перспективі) [18, с.93].

У той же час дослідник М. Бабій вказує на те, що «процеси глобалізації реанімують старі й породжують нові виклики. Ці процеси, як показує практика і цілий ряд досліджень, піддають ерозії загальноприйняті цінності, стереотипи поведінки, певною мірою нівелюють етнонаціональні, релігійні, культурні традиції, а, з іншого боку – посилюють тенденцію до духовно-культурної автаркії, активного обстоювання власного розуміння тих чи інших ідей, цінностей, зокрема прав і свобод людини, в т.ч. свободи совісті та свободи віри» [20, с.69].

Політична думка ісламу постійно розвивається, намагаючись унормувати процеси входження ісламу в процеси формування сучасної системи міжнародних відносин. Сьогоднішні мусульманські ідеологи намагаються представити ісламську традицію як самодостатню одиницю, з багатим історичним досвідом у якій вибудовані державницькі та соціальні інституції відмінні від західного світу [18, с.93].

Варто також проаналізувати процеси, які стосуються еволюції організації та інституційного оформлення в межах ісламського світу. Науковці розрізняють ряд рівнів трансформації ісламу у зазначеному контексті: 1) офіційні міжнародні ісламські організації; 2) неурядові релігійно-політичні організації різного гатунку; 3) організації-презентатори мусульманських меншин у західних країнах; 4) нещодавно розбудовані організаційні структури (управління, центри), які інтегрували різні сегменти умми у пострадянських країнах; 5) транснаціональні напівлегальні (чи нелегальні) мережеві структури екстремістського типу [18, с.93]. Характерною рисою сучасного етапу інституалізації є створення міжнародних ісламських центрів сили, мета яких полягає у консолідації розрізнених організацій та контролі і координації політичної діяльності. Як підтвердження наведеної гіпотезі, В. Масовець перераховує такі організації: Організація «Ісламська конференція», Ісламська

комісія Міжнародного червоного півмісяця, Ісламський банк розвитку, Ісламська організація з освіти, науки і культури, носять формальний характер. А дослідник ісламу А. Ігнатенко зазначає, що «ісламський світ як консолідований суб'єкт міжнародної політики існує тільки віртуально, як деякий проект, точніше, проекти ...» [84, с.85]. .

Як окрема складова трансформаційних процесів є еволюція розуміння соціального служіння в ісламі. Однією з першорядних причин популярності ісламу є багатоманітність функцій (політична, соціальна, економічна, психологічна, світоглядна, наукова та ін.), які регламентують та визначають нагальні потреби суспільства. Переважна більшість сучасних релігійно-політичних рухів продукують ідеї підвищення соціальних стандартів, розширення демократичних ініціатив – це власне використання т.зв. маніпулятивних маркерів, які допомагають збільшити число прихильників серед більш заможних та впливових верств суспільства [18, с.94].

Ще однією характерною складовою еволюційних процесів в ісламському світі є тенденція до радикалізацій та екстремізації. Однією з причин таких тенденцій, вчені вбачають у прагненні ісламської культури протистояти західному впливу. Не маючи можливості конкурувати на культурно-світоглядному рівні, використовуються методи терору, які, зрештою, призводять до протистоянь та дестабілізації в окремих куточках світу. Власне, радикальні організації пояснюють свою ждйальність прагненням зберегти власну (ісламську) ідентичність як альтернативу західному світу. [18, с.94].

Таким чином стає очевидним, що в ісламському світі держава та релігія є тісно переплетені між собою і становлять єдину інституцію, що не притаманно для західного (християнського) світу де релігія та держава існують паралельно і у межах своїх ідеологем. Сьогоднішні трансформаційні процеси в ісламському світі часто направлені на перетворення державних інституцій в засіб контролю за суспільними верствами та як фактор поширення ісламу в світі через представлення держави/в на міжнародній арені.

Все ж можна виділити поміркований та радикальний іслам, в залежності від засобів ісламізації політики. Поміркований включає в себе впровадження політичних ідей та проектів за допомогою легальних методів, що здійснюються мирним шляхом. Радикальний метод в свою чергу передбачає використання протиправних дій (насилля, залякування, екстремізм). Зараз можемо спостерігати в деяких країнах ісламського світу трансформацію помірковано в радикальний іслам, в наслідок якого і виникає така нестабільна ситуація в середині всіх мусульманських державах [91, с.67].

Отже, сьогодні ісламський світ переживає період великих трансформацій: кардинальні зміни відбуваються практично у всіх сферах життя мусульманських спільнот. В основі цих трансформаційних процесів лежить комплекс причин різного характеру, найважливіша з яких – це духовна сфера. Мусульманській уммі загрожує глобальна духовна криза, яка вже проявляється у очевидній втраті ціннісних орієнтирів. Вона обертається зростанням радикалізму, ксенофобії, загостренням протиріч та конфліктами. Руйнування духовного ядра ісламської цивілізації спричинить поступовий розлом ісламської спільноти, який, як можна сьогодні спостерігати, вже починає проходити культурною, політичною та духовною лініями. Виникнення та зростання сучасного реформаторського руху в ісламі є одним з безпосередніх проявів кризи в духовній сфері. Окремо стоять ті проекти реформи ісламу, які були ініційовані чи підтримані політичними режимами ісламських держав: останні роки відразу кілька глав мусульманських держав оголосили необхідність проведення реформи ісламу, адже багаторічна та потужна культурна та економічна експансія Заходу несе у собі загрозу втрати особистісної ідентифікації, а це веде за собою втрату і духовних орієнтирів.

2.2. Ідеологічна парадигма сучасного ісламу

Останні десятиліття яскраво відзначаються підвищенням ролі релігії в особливостях цивілізаційного розвитку, що стосується в першу чергу політичних та соціально-економічних процесів. Однією з найбільш поширених є іслам. Назва «іслам» походить від арабського слова «салам», що в буквальному

перекладі означає «мир», але має ще додаткові значення «підкорення» або «покірність». Іслам – наймолодша зі світових релігій. Вона виникла на початку VII ст. у кочових і напівкочових народів семітської мовної сім'ї, що жили на території Аравійського півострова [113, с.540]. Певна молодість наклала на іслам подвійний відбиток. З одного боку, іслам багато чого запозичив у релігійно-культурному плані в іудаїзму та християнства, оскільки склався на Близькому Сході, у тому ж соціокультурному й мовному середовищі, що й вони, але значно пізніше. Ці запозичення, зокрема, відчутні й у Священній книзі мусульман – Корані, позначаються вони на віровченні, помітні й у культурі. Ісламу вдалося довести до абсолюту принцип монотеїзму, єдинобожжя, якого дотримувались попередні релігії [80, с.11-12].

Наразі іслам є наймолодшою із світових релігій та посідає друге місце за кількістю adeptів (за приблизними оцінками їх налічується 1,8 мільярдів осіб, що становить близько 24,1% від загальної кількості світового населення) [97, с.13]. Як свідчать дані дослідницького центру Pew Research Center, ця цифра може зрости до близько 3 мільярдів послідовників вже у 2060 році, а християнство, у свою чергу, втратить свої позиції першості. Іслам розповсюджений в країнах Близького та Середнього Сходу, а також в ряді монотеїстичних країн Азії та Африки, де мусульмани складають понад 90% населення. У 28 країнах світу він є державною релігією, а власне його adeptи мешкають у більш ніж у 120 країнах світу. Такі дані свідчать про надзвичайну розповсюдженість цієї релігії та зростання її популярності. Проте умовно «ісламський світ» можна поділити на два регіони, де проживає основна маса усіх мусульман. Перший – це район Близького та Середнього Сходу, Туреччина, Пакистан, Афганістан та інші країни, населення яких налічує близько 60 % adeptів цієї релігії. Другий регіон розміщується в Південно-Східній Азії (Малайзія, Індонезія тощо), де проживає близько третини усіх мусульман. На території пострадянських країн іслам найбільш поширений у Азербайджані, на Кавказі, в Татарстані, Казахстані, республіках Середньої Азії, в Автономній Республіці Крим тощо [97, с.13].

Іслам, як традиційна релігія, проповідує смиренність, гуманізм, ставлячи на чільне місце загальнолюдські цінності та закликає до благочестя і праведного способу життя, дотримання моральних і етичних імперативів. Разом з тим іслам неоднорідний і суперечливий, проте не спонукає віруючого у своєму прагненні уподібнитися божеству, лише вимагаючи сліпого виконання вказівок Всевишнього, що і є ґрунтом для міцного розвитку сучасного ісламського фундаменталізму [26, с.96]. Він також демократичний, так як допускає співіснування різних позицій і оцінок, а разом з тим, при всіх аванси на користь визначальної ролі мусульманської громади (умми), налаштований підозріло щодо концепції політичної демократії, так як в ній бачиться спроба звеличити владу людини на шкоду влади Бога [104, с.113].

Іслам став тією консолідуючою силою, що змогла об'єднати розрізнені племена арабів та сформувати єдине бачення їхнього подальшого розвитку у складі новоствореної держави. Однак згодом у ісламі стався розкол на різні течії, найвпливовішими з яких стали шіїтська (прихильники виступають за те, що єдиними законними наступниками Пророка є його двоюрідний брат Алі ібн Абу Таліб та нащадки по прямій лінії, тобто решта не може претендувати на звання халіфа – правителя) та сунітська (халіфом може стати людина, яка, окрім знань богослова, також володіє глибокими знаннями права) [49, с.202]. Крім того, прибічників цих течій також відрізняють практики, звичаї, трактування законів Шаріату [97, с.14].

Важливою рисою ісламу є особливий статус правителя в мусульманському суспільстві. Правитель вважається підзвітним Аллаху, що визначає його головний обов'язок – направляти кожного, хто знаходиться під його заступництвом, на шлях «заохочення чесноти і засудження гріха» (аль-Амр бі-ль Мааруф ва-н-нахи Аніль-мункар). Цей обов'язок є основним принципом суспільного життя і одночасно уособленням поділу відповідальності між – керованими і керуючими: тобто у разі, якщо глава держави дійсно править від імені і в ім'я Аллаха і при цьому заохочує чесноту і викорінює гріх, покора йому

є релігійним обов'язком правовірного мусульманина, непокора – гріх і злочин [104, с.113].

Однак, більшість вчених-богословів засуджували насильницьке повалення влади. Так, Абу-ль-Хасан аль-Ашари писав: «Люди сунни згодні, що меч – це невірний і марний засіб. Імам може бути справедливий або несправедливий, у нас же немає права усувати його, навіть якщо він – відступник. Засуджуйте виступи проти володаря і не мисліть цього!». На ділі, втім, допускалося насильницьке повалення влади, але в таких випадках мова йшла лише про легалізацію державних переворотів, народу ж надавалося право мовчазного схвалення того, що сталося [104, с.113].

Ортодоксальна мусульманська політична доктрина не дає однозначної відповіді на питання, яким чином правитель стає законним, коли він позбавляється цієї законності і за яких умов можна говорити про право або навіть обов'язки його підданих відмовити йому в покорі і виступити проти нього? У ХХ ст. цей вакуум політичної думки заповняють теоретики ісламського фундаменталізму [104, с.114].

Однією з головних причин, що сприяла поширенню та розповсюдженню ідей ісламу стало те, що ця світова релігія з самого початку розвивалася як політична ідеологія та релігійне вчення, що не мали чіткого розмежування, а гармонійно доповнювали одне одного у ході свого становлення. На думку дослідника А. Єдаменко «іслам заповнив усі клітини мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут правовірних. Духовне життя в мусульманських країнах плине в рамках ісламу і є ісламським як за своєю сутністю, так і за формою. Для мусульманина виступити проти ісламу означає виступити проти всього, що є в житті і в суспільстві, тобто протиставити себе цьому суспільству, опинитись поза ним, поза його законами» [43, с.172].

Така візія була розвинена єгипетським вченим Х. Аль-Банною – засновником руху «Брати мусульмани», а у подальшому його послідовниками – ідеологами фундаменталізму (А.Маудуді в Індії, С.Кутбом в Єгипті та ін.). При

цьому обов'язковим є дотримання догматів Корану та регуляція економіки (створення сприятливих умов для підприємців малого та середнього бізнесу, недопущення появи монопольних капіталістів), соціально-культурної, політичної та ідеологічної (боротьба з опозиційними силами) сферами [97, С.17].

Загальноприйнятою є класифікація ісламу на ліберальний, традиційний та радикальний або джихадистський. Ліберальні ідеї є розповсюдженими серед представників еліти та мають на меті перейняття загальнолюдських цінностей та орієнтацію на західний стиль життя (зміна політичної організації держави, контроль за народжуваністю, перегляд системи цінностей, трансформація ісламу та його перетворення на рушійну силу прогресу тощо). Саме такий розвиток ісламу на думку американського антрополога А Халіда, передбачає його об'єктивацію: лише відокремившись від звичаю, традиції та історії як такої, іслам може стати самодостатнім об'єктом, який в свою чергу можна використовувати в політичній практиці» [27, с.64].

Прихильниками традиційного ісламу є широкі маси населення, які не вбачають необхідності у змінах, оскільки, на їх думку, всі принципи викладені у Корані, а будь-які соціальні девіації є наслідком відходу від єдино правильних засадничих принципів (фактично – відмова від нових інтерпретацій ісламських текстів та повернення до першоджерела). Крайнім проявом традиціоналістського типу мислення є політика афганських талібів, які забороняли користуватися будь-якими винаходами, що прийшли із Заходу. На формування як власне традиціоналістських, так і більш радикальних (фундаменталістських) поглядів ісламу наклав відбиток сам Мухаммед. Відомо, що життєпис Мухаммеда ділиться на два періоди – до і після хіджри. Другий – коли Мухаммед постає як правителя Медіни, а потім і Мекки – частіше згадують і цитують. Фактично, цей період, з точки зору улемів, є більш ортодоксальним, що, втім, зрозуміло, з огляду на, що до хіджри Мухаммед перебував у політичній опозиції, виступаючи критиком і противником існуючої влади. Після переможного повернення з Медіни Мухаммед постає сувереном, а мусульманська релігія освячує нову владу [104, с.114].

Радикальний (джихадистський рух) пропагує ідею того, що іслам має стати на шлях активної боротьби за експансію та підняття своєї значимості у світі.

Варто відмітити, що мусульманські ліберали після «арабської весни» не змогли розповсюдити свої ідеї належним чином, на відміну від традиціоналістів і джихадистів [97, с.18]. Причина? Глибоке розчарування у мусульманському середовищі, викликане відсталістю у розвитку та небажанню підкорюватися моделі розвитку, яку визначили адепти інших, «невірних» релігій. Спроби реісламізації, що в деяких країнах виходять на державний рівень, нерідко зазнають критики з боку тих мусульман, які звинувачують правлячу верхівку у відході від основ та недостатній відданості ідеям ісламу.

Загалом, вищезазначене доводить, що іслам одна з найбільших релігій сучасності. В останні десятиліття відбувається зростання впливу ісламу, збільшення кількості його послідовників, а також його радикалізація. Вважаємо, що ця світова релігія збереже свої лідируючі позиції попри свою гетерогенність, задаючи тон не лише своїм країнам поширення, а й тим державам, у які в силу певних обставин мігрували мусульмани.

Висновки до Розділу 2

Отже, можна зробити висновок, що на особливості розвитку сучасного ісламського світу впливають процеси, що відбуваються під впливом проникнення до мусульманського світу західноєвропейських ідей і світоглядних орієнтирів, а також реакції на них з боку як прибічників реформ ісламу, так і прибічників повернення до ісламу часів Халіфату, політизації ісламу та використання його віровчення і мусульманської філософії для створення сучасного бачення світу з позицій ісламу. Важливим це є тому, що в даному випадку іслам постає частиною загальносвітових процесів. А саме глобалізації. Остання також передбачає взаємодію ісламу з іншими релігіями в процесі регулювання їх діяльності в різних сферах у єдиному світовому просторі. Поки що ця взаємодія відбувається з перемінливим успіхом для всіх суб'єктів цього процесу, а отже в дослідників немає спільної думки щодо його подальшого

розвитку в контексті активізації радикальних рухів, які нерідко використовують ісламський тероризм як інструмент досягнення своїх цілей та відстоювання інтересів.

РОЗДІЛ 3.

ПІДГРУНТТЯ ІСЛАМСЬКОГО ЕКСТРЕМІЗМУ ТА ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ

3.1. Природа ісламського екстремізму

Іслам є домінуючою релігією на Близькому Сході, Північній Африці, Середній Азії. Ідеологія ісламського фундаменталізму має глибоке історичне коріння, а її зародження можна спостерігати ще в середньовіччі. Зростанню ролі ісламського фундаменталізму сприяв цілий ряд факторів соціально-економічного, політичного та психологічного характеру. Розповсюдженню ідей фундаменталізму сприяла також сама специфіка мусульманських країн, в яких іслам є не тільки пануючою релігією, а виступає в ролі цілісної системи принципів функціонування суспільного, політичного та приватного життя. Адже іслам це і релігія, і філософія, і певний світогляд [26, с.95].

Фундаменталізм, радикалізм і екстремізм дуже схожі між собою. Але якщо фундаменталізм – це глибокі ідеологічні переконання, то радикалізм – це вже готовність до рішучих дій. Дуже часто радикалізм знаходить своє продовження в екстремізмі, який передбачає вчинення конкретних дій з метою задоволення свого, в даному випадку, ідеологічного переконання [26, с.95].

І хоча у науковій літературі не існує загальновизнаного визначення терміну «екстремізм», все ж дозволимо собі звернутися за поясненнями до праць українських та зарубіжних вчених. Термін «екстремізм» походить від французького *extremisme* і латинського *extremus-extreme*, схильність до крайніх поглядів і заходів, як правило, насильницьких [120]. Тому екстреміст – це людина, яка дотримується екстремальних поглядів і своїми діями може призвести до екстремальної поведінки. Тому В. Остроухов вважає, що під екстремізмом слід розуміти ідеологію та практику застосування крайніх, протиправних (як правило, насильницьких) заходів і дій для досягнення конкретних цілей [90, с.55]. Дослідник І. Корж зазначає, що під екстремізмом розуміють ідеологію, яка дозволяє і пропагандує крайні, часто насильницькі

заходи відстоювання своїх поглядів, непримиримість у відношенні та агресію до інакодумців [70, с. 43]. Перше його визначення було зроблено в Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом у 2001 р. [44, с. 19]: екстремізм – будь-які дії, спрямовані на насильницьке заволодіння владою або її насильницьке утримання, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави, що дорівнює насильницькому посягання на громадську безпеку, включаючи організацію із зазначеною метою незаконних збройних формувань або участь у них, і які переслідуються у кримінальному порядку відповідно до національного законодавства [70, с. 43].

«Екстремізм» як узагальнюючий термін був введений в активний оборот сучасної політики не так давно, тільки в другій половині ХХ ст. Згідно з визначенням, даним ПАРЄ (Парламентська Асамблея Ради Європи) в 2003 р, «екстремізм» – це така форма політичної діяльності, яка прямо або побічно відкидає принципи парламентської демократії [35, с.33].

Дослідник Захарченко А.М. повідомляє, що основною метою прихильників ісламського екстремізму є досягнення не релігійних, а політичних цілей. Вони виступають під прапором загальної радикальної ідеології, стрижневою установкою якої є боротьба за розповсюдження ісламу у їхньому власному розумінні та інтерпретації. На відміну від поміркованих фундаменталістів, екстремісти вибудовують лінію на насильницьку ісламізацію із застосуванням різноманітних проявів войовничого ісламу – від політичного екстремізму до озброєного насильства. Найрадикальнішою формою ісламо-екстремізму є ісламістський тероризм [46, с. 179].

В дисертації дослідника М.В. Несправи відмічено, що «якщо розглядати екстремізм як ідеологію, котра здатна стати частиною світогляду людини, то досліджувати релігійний тероризм в цілому та радикальний джихадизм як його прояв зокрема без врахування впливу екстремістської ідеології буде неможливо. Формування екстремістської ідеології пов'язане з відповідним способом мислення, який може мати або внутрішнє джерело, або ж бути нав'язаним ззовні» [88, с.85].

В навчальному посібнику львівських дослідників зазначено, що донедавна практично паралельно з тероризмом у літературі вживався термін «екстремізм». Подібна підміна навряд чи допустима, оскільки близькість термінів не означає їх адекватність. Екстремізм – явище ширше і багатозначніше, ніж тероризм, що є переважно крайньою формою, логічним, але не обов'язковим розвитком екстремізму [102, с.28-29].

Дослідниця А. Кадієва виділяє такі п'ять акцентів, що є характерними для екстремістської форми релігійної ідеології: 1) акцентуація відносин з іновірцями та актуалізація релігійної нетерпимості, 2) формування образу «ворога істинної віри», 3) релігійне санкціонування агресії проти «ворогів істинної віри», 4) акцентуація соціального змісту релігії у формі релігійного ідеалу праведного життя та праведного суспільства, 5) дихотомічна прямолінійна поляризація світу [88, с.195].

Вважаємо, що іслам та ісламістський екстремізм – різні поняття. І тому дуже важливо тут вбачати небезпеку порівняння та підміни цих понять. Існує декілька ознак, за якими можна відокремити ісламістський екстремізм від ісламу, а саме [90, с.55]: 1) прагнення перетворити громадянське суспільство в ісламське, засноване, виключно, на законах шаріату; 2) релігія і державні інституції складають єдине ціле і нероздільні між собою; 3) заперечення єдності глобальної цивілізації та протиставлення ісламських регіонів іншим регіонам світу; 4) нетерпимість до міжнародного права: заперечення основних положень, таких як територіальна цілісність і недоторканність національних кордонів; 5) Можливість поєднання дестабілізуючих факторів та законних засобів для просування влади; 6) готовність до співпраці з усіма силами, особливо націоналізмом, сепаратизмом і соціал-популізмом [90, с.56].

Суть екстремізму виявляється в його характеристиках: екстремізм, абсолютність, безперечні наміри та дії, що показують, що власна позиція є єдино правильною, прагнення будь-яким способом досягти бажаної мети. Екстремізм є прямим наслідком соціальних і культурних протиріч. Екстремістські настрої будуть посилюватися там, де є нерівність та суперечність інтересів соціальних

груп у політичних, економічних, соціальних, духовних, етнічних, міжрелігійних, геополітичних та інших відносинах. Соціальним підґрунтям екстремізму є переважно молоді люди, які прагнуть побудувати справедливий (на їхню думку) всесвіт, пристрасно віддані ідеї, готові на жертви для її реалізації, ігноруючи своє життя та життя своїх однодумців. Вороги або люди з низькими доходами, чий рівень життя значно нижчий від заможного рівня життя.

Основне джерело екстремізму – кризовий стан суспільства, наслідком якого є аномія. Характерною рисою носіїв екстремістських ідей є фанатизм, ненависть, схвалення радикальних дій заради досягнення певної мети, нездатність до толерантності та свідоме ігнорування норм і принципів права. [103, с.22].

У рамках сучасного фундаменталізму існують і певні ідеологічні відмінності. Розрізняють два основних підтипи: легкий і екстремальний. Основним критерієм їх розрізнення є принцип такфіру – звинувачення у відчаї [43, с.171]. Помірковані фундаменталісти вважають вестернізацію, участь в мусульманській модернізації, православ'я, хоча і винними, і визнають, що тільки держава має право отримати такфір. Екстремісти твердо переконані, що ті, хто позитивно ставиться до модернізаційної стратегії трансформації західного зразка, втратили право визнавати себе мусульманами і стали невірними. Тому більшість суспільств на Сході екстремістами вважають антиісламськими. Вони визнають, що окремі групи і навіть кожен «справжній» мусульманин мають право на такфір [43, с.171].

Отже, ісламістський екстремізм – агресивне месіанство конфесійно-політичного толку, спрямоване на злам громадських суспільств мусульманського та суміжного йому простору, зовнішню експансію у формі панісламізму, загострення колізій на межі зіткнення релігій, насамперед ісламу та християнства.

Не потребує доведення думка про те, що базові принципи і погляди численних теоретиків сучасного ісламського екстремізму сформувалися на основі ідейної спадщини багатьох мусульманських мислителів, які жили в самі

різні періоди історії і відносились до різних течій ісламу. Тобто вважаємо помилковою думку Л. Гурської, яка зазначає, що саме суніти дотримуються поміркованих поглядів і засуджують нетерпимість екстремістів [36, с.124.]. Ідеологи екстремістів запозичили у харіджатів ряд положень, зокрема, і теза про те, що про правовірність людини слід судити по її діям, в той час як ортодоксальний іслам приділяє велику увагу наміру, таким чином, та категорія людей, яка скоїла тяжкі гріхи, є невірною [136]. Наступне положення полягає в тому, що правителя, який відступив від заповідей ісламу, слід скинути, в той час як більшість улемів вважало, що поганий правитель – покарання, послане Аллахом на нечестивих мусульман [26, с.98-99].

Що стосується ідейних та історичних витоків ісламського екстремізму, певною популярністю серед ісламістських екстремістів користуються праці мусульманських богословів XIX-XX ст. Джаміля ад-Діна аль-Афгані [1] і Рашида Ріди, які досить міцно спиралися на спадщину Ібн Таймія. У своїх наукових працях вони прагнули спонукати ісламські країни до активного опору імперській політиці європейських держав, закликаючи повернутися до первісної чистоти ісламу, виправдовуючи політичне насильство. Вирішальний вплив на формування ідеології сучасного ісламського екстремізму надали роботи Хасана аль-Банни, відомого як основоположника руху «Брати-мусульмани».

З неарабських теоретиків ісламу, які суттєво вплинули на ідеологію сучасних ісламських екстремістів, слід згадати пакистанця Абу-ль-Аля Маудуді [2], керівника «Джамаат-і-ісламі», праці якого особливо вплинули на С. Кутба [12], основоположника сучасного ісламського екстремізму, терміну «джихад меча» страченого в 1966 р. за звинуваченням в антидержавній діяльності [39, с.693]. Йому вдалося придбати в очах більшості ореол «мученика віри» і духовного батька, що заперечується дослідниками.

З точки зору аль-Маудуді, одна з головних причин занепаду мусульманських країн полягає в тому, що мусульмани перестали розуміти послання Корану так, як воно було сповіщено. Необхідно усунути всі перешкоди на шляху такого розуміння, відмовившись в тому числі і від схиляння перед

Сунною [104, с.118]. На цьому шляху мусульманам необхідно пройти через два періоди: період «байдужості» (або «відділення») і період джихаду. На першому етапі мусульмани звинуватять в гріхах і пороках суспільство і вийдуть з нього. Другий етап – це час активного протистояння безбожному суспільству після повернення в нього з новими силами, час завоювання цього суспільства і нав'язування йому всевладдя Аллаха [104, с.118].

Продовжуючи міркування Маудуді, Саїд Кутб вважає, що подолання прірви між суспільством джахілії (багатобожжя) і суспільство ісламу починається з відновлення істинного розуміння «суверенітету (всеваддя) Аллаха» (хакімії Алла) і «поклоніння Аллаху» (убудійят Алла), через духовне повернення до першопочаткових цінностей «золотого століття ісламу». Окремі мусульмани, звільнивши свої душі від гнітючого впливу джахілії починають об'єднуватися. Таким чином, виникає і починає зміцнюватися відроджена ісламська умма. Консолідувавшись, справжні мусульмани проголошують джихад в ім'я встановлення хакімії Аллаха. При цьому звернення до меча, з точки зору Кутба, законно, бо принести цю хакімію в суспільство джахілії, неможливо лише з допомогою проповідей і переконань [104, с.118-119]. С. Кутб виділяв два головних методи боротьби за панування ісламу – переконання і воєнні дії. Перший метод використовується для боротьби на рівні ідей, вірувань, а другий – на рівні держави, суспільства, організацій [26, с.326]. У книзі «Цінності ісламської уяви» Кутб звинувачує в невірі сучасне мусульманське суспільство, яке, на його думку, лише на словах демонструє свою відданість ісламу [90, с.62-63].

Потрібно відзначити, радикальний ісламізм представлений більше практиками, ніж ідеологами, і проте необхідно згадати відомого богослова, який є автором низки творів про джихад, він же і головний ідеолог руху «афганських арабів» шейха Абделла Аззама. Ідеологія ісламського екстремізму представлена духовним лідером єгипетської «Аль-Гамаа аль-ісламія», популярним проповідником шейхом Омаром Абдель Рахманом [26, с.98-99].

Отже, на основі аналізу літератури сформульовано поняття феномену екстремізму, визначено його сутність та ознаки. Також вказано на причини, що сприяють проявам екстремізму.

3.2. Історія зародження і розвитку фундаменталізму та екстремізму

Протягом історії вплив релігії на історичні події змінювався разом зі зміною самої релігії. Особливо помітним і безпосереднім цей вплив був у стародавньому світі та в період Середньовіччя. Поступово вплив релігійних цінностей і релігійних засобів організації людей на політичне життя починає зменшуватись, оскільки політична думка набула такого розвитку, за якого змогла висунути власні концепції, що ефективніше сприяли досягненню актуальних політичних цілей, ніж ті, які були запропоновані релігією [22, с. 152-158]. Але цю тезу не можна застосувати до ісламу, зокрема його радикальної частини – екстремізму, які саме зараз знаходяться в центрі уваги всього світу.

Розглянемо які причини його появи екстремізму і як зародився і формувався ісламський екстремізм протягом своєї історії.

Варто сказати, що історично ісламська цивілізації формувалася в рамках духовно-релігійного протистояння з християнським Заходом протягом майже півтора тисячоліття. Впродовж століть європейці захищалися від арабських, турецьких, татарських навал, причому духовною та ідеологічною домінантою Європи весь час залишалося християнство. І тоді ісламський світ був переконаний у своїй абсолютній зверхності над Європою. Це стосувалося і віри (чистоту якої, згідно з ісламським вченням, зберегли тільки мусульмани), і рівня розвитку економіки, науки, техніки і культури. [94, с.107]. У середні віки період розвитку і добробуту мусульманських країн змінився періодом занепаду і підкорення чужій цивілізації. Тепер захищатися мали мусульмани, і робили вони це, спираючись передусім на іслам. Століття економіко-політичної безправності й гноблення викликали у свідомості мусульманського суспільства глибоке почуття враженої національної і релігійної гідності та сильні антизахідні настрої. А тому можна сказати, що в стародавні та середні століття причини поширення

ісламського екстремізму були релігійні та історичні, то сьогодні на це впливають сучасні умови світового розвитку й процеси глобалізації [43, с.173]. Зокрема, дослідниця А. Браїло вказує на прискорені темпи урбанізації, соціальне розшарування, величезну втрату соціальних орієнтирів [26, с.96].

Більшість дослідників серед основних соціально-економічних причин політизації ісламу називає такі. По-перше, історична невідповідність інтенсивності зростання товарно-грошових відносин і масштабів відокремлення виробника від засобів виробництва, з одного боку, та їх можливість об'єднання з новими засобами виробництва на капіталістичній основі – з іншого. По-друге, підлегле становище ісламських держав у глобальній капіталістичній економіці. По-третє, кризові явища всередині економіки мусульманських країн, що певною мірою визначаються прискореними темпами модернізації їх господарських систем за західними зразками, без належного врахування економічних особливостей на локальному рівні. Також серед політичних факторів найпотужніший вплив на розвиток ісламського фундаменталізму справили ісламська революція в Ірані 1979 року, «нафтовий бум» 1970-х років, арабо-ізраїльський конфлікт, війна в Перській затоці 1990 року [43, с.172-173].

Можемо константувати, що екстремізм виник давно. Уже при четвертому праведному халіфі Алі виникла секта хариджитів, яких можна вважати попередниками сучасних ваххабітів [49, с. 54]. І якщо комуністична утопія пізніше ідеалізувала майбутнє, то ця частина ісламістів ідеалізувала певний період минулого: час правління Мухаммада і чотирьох праведних халіфів [98, с.125]. А отже, можемо говорити, що екстремізм зародився саме в цей період.

Паралельно, запаленні вченням пророка Мухамеда, менш як через сто років після початку публічної проповіді ісламу в пустелях Аравії (613 р.), мусульманські війська вдерлися на Піренейський півострів Європи. Як пишуть історики, «для жителів Іспанії арабське завоювання 711-716 рр. виявилось подібним грому серед ясного неба». Влада королів була слабкою і тому іспанці радісно зустрічали арабів [49, с.78]. Однак, насправді, у факті переходу військ ісламу через Гібралтарську протоку не було нічого дивного – до цього вони вже

встигли підкорити величезні простори Азії та Північного узбережжя Африки. Спроби захоплення Європи були логічним продовженням проголошеної ще Мухаммадом практики екстремізму та джихаду [88, с.123].

В період арабського халіфату в ході династичних суперечок серед прихильників халіфа Алі в другій половині VIII ст. серед шіїтів виникає одна з найбільш екстремістських сект – ісмаїліти. З часом ісмаїлізм суттєво віддалився від ортодоксального ісламу, піддався впливам індійських і давніх перських релігій та перетворився на синкретичне вчення. Таємний характер вчення ісмаїлітів віддалив їх від основної маси мусульман. Вони гуртувались у таємні товариства і часто практикували терористичні засоби боротьби за свої переконання. [98, с.125].

У VIII ст. в Арабському халіфаті також починає формуватися так званий рух салафія (від слова салафія – «те, що відноситься до традицій предків»). Салафія виникла в якості протипаги раціоналістичного напрямку в розвитку арабо-мусульманської думки (мутазиліт), як «чистий, абстрактний консерватизм». Подібна первісна салафійя панувала в якості офіційної ідеології лише протягом десяти років (833-842) при дворі аббасидського халіфа Муатасіма [104, с.116-118].

В середні віки християни не розуміли як могло статися так, що через шість з невеликим століть після Боговтілення – кульмінації, з християнської точки зору, світовій історії – з'явився якийсь Магомет, який заявив про себе як про справжнього завершувача пророчого циклу, а про Коран як про божественне слово, йому надіслане. Іслам, таким чином, порушував християнські уявлення про божественний задум історії. Хто такий Магомет і яка роль його релігії в божественному світобаченні? Традиційні відповіді на ці два питання: Магомет – пророк неправдивий, а іслам – нова форма іудейсько-християнської єресі або різновид язичництва [45, с.11-12].

Головним компонентом цього образу було усвідомлення європейцями мусульман як чужинців. Незважаючи на те що в Корані згадується Ісус (Іса), Божа матір (Мар'ям) і багато інших імен та подій, що зображені в священній для

європейців книзі – Біблії, незважаючи на те, що мусульмани протягом восьми століть (з початку VIII по кінець XV ст. ст.) жили поруч із християнськими державами в Західній Європі, мусульмани все ж таки розглядалися як «чужі» для європейських народів [88, с.126].

Мусульманська релігія розглядалася європейцями як обман. Вперше Коран був перекладений на одну з європейських мов – латину – у 1143 р. Робертом Кеттонським і залишався до XVII ст. єдиним перекладом Корану на європейські мови. Цей переклад був названий таким чином: «Закон лжепророка Магомета» [88, с.129].

Не залишалися в боргу і мусульмани. Особливо їх неприязнь до європейців посилилась в 11-12 ст. в часи хрестових походів та припинення розквіту ісламської культури та науки. Відомо, що з X ст. світ ісламу став втрачати свої володіння в Європі, а з XI ст. – і на Сході в результаті хрестових походів [79, с.5-6]. Загальновідомо, що мусульманські країни колись перевершували християнський світ у розвитку точних наук, культури, мистецтва, системи освіти, а пізніше втратили свої переваги перед Заходом. Європейські здобутки затьмарили велич мусульманського світу і підірвали самі основи мусульманської віри. Безуспішні намагання мусульманських правителів повернути втрачене протягом всього XI і на початку XII ст. призводили лише до подальшого ослаблення або падіння ісламських режимів. Серія пережитих військово-політичних поразок вимагала негайного реваншу, вона призвела до мілітаризації ісламського світу і появи нового покоління воєнних лідерів. Саладін, який завдав кілька серйозних поразок хрестоносцям з 1187 по 1192 рр. і Маті, який успішно воював з християнами в Іспанії з 1146 по 1163 рр. і в 1195 р., до нашого часу є кумирами сотень мільйонів мусульман з усього світу і постійно згадуються в настановах релігійних діячів як зразки вірного життєвого шляху істинного шахіда. Подібна мілітаризація держави і суспільства спричинила занепад ісламської культури та цивілізації, але сприяла розвитку екстремізму [37, с.268].

Релігійний екстремізм став потужним чинником мобілізаційного ресурсу, а освічені попередники звинувачували у всіх колишніх поразках західний світ і

також мусульман. Відбувається посилення ревізійоністських рухів, представники яких закликають наслідувати сувору інтерпретацію Корану, вважаючи всі інші його тлумачення єретичними. Ось лише два факти: в 1192 р. у Кордові була спалена науково-медична бібліотека, а через 800 років у 1979 р. за розпорядженням Хомейні була проведена ісламізація вищої освіти Ірану, що призвело до закриття неісламських університетів та переслідуванню викладачів світських дисциплін [37, с.268].

Результатом цього стало уявлення європейців про іслам як релігію меча і насильства. Для ілюстрації цього положення використовувалися такі приклади, як діяльність асасинів, тобто вбивць [126]. Нагадаємо, що в ісламі в XI ст. виникла таємна бойовнича організація нizarитської гілки мусульманської секти ісмаїлітів. Діяли вони на території Ірану, Сирії, Лівану та Італії до середини XIII століття. Асасинам вдалося створити власну державу, що складалася з низки фортець та володінь, розкиданих по землях Близького Сходу. Центром та столицею асасинів був Аламут [117]. Прихильників цієї організації називали ще гашишинами, бо вони вживали гашиш [88, с.131]. Сюди вербували молодих людей, бажано сиріт із бідних прошарків суспільства. Це були воїни, які мали виконувати накази свого імама на ім'я Хасан ібн Саббах. З найбільш фанатичних воїнів готували фідаїв, тобто «тих, хто жертвує собою». Це були майбутні вбивці-смертники, які мали карати тих, кому, на думку засновника секти, належить померти. Як зазначає О. Лабинцев, фідаї вбили чимало правителів країн Сходу та Європи. Шляхом застосування наркотичних засобів та різного роду маніпуляцій зі свідомістю adeptів, фідаїв переконували в тому, що їхній імам володіє надприродними здатностями, і що у них є можливість опинитися в раю, якщо вони загинуть у бою під час виконання наказів імама [88, с.132].

В подальшому боротьба між Сходом та Заходом тривала на Близькому Сході. Так у 1453 р турки-османи, завоювавши Константинополь, поклали кінець існуванню Візантії, в подальшому поширивши свою владу на Балкани і південний схід Європи. Але в 1492 р королі Іспанії завоювали Гранаду – останній мусульманський емірат на Іберійському півострові. Осман-іспанське

суперництво на Середземному морі, яке тривало майже два століття, залишило в якості сумної спадщини корсарство, яке виникло взагалі-то набагато раніше, але саме в XV – XVII ст. придбало найбільшого розмаху [79, с.5-6]. Не маючи змоги протистояти прямо Заходу в XX-XXI ст., населення мусульманських країн обрало свій шлях боротьби – екстремізм та тероризм [16, с.11-14].

У XVIII ст. в Аравії в середовищі сунітів виникає екстремістський рух ваххабізм. Прихильники ваххабізму виступають за повернення ісламу до джерел шляхом відмови від релігійних нововведень і культів, за соціальну гармонію, єдність усіх мусульман і за суворе дотримання морально-етичних принципів учення. Важливе місце ваххабіти відводять ідеї про джихад проти тих, хто відступив від принципів раннього ісламу. Ваххабізм є державною релігією в Саудівській Аравії. Зараз слово «ваххабізм» нерідко використовують в українській мові як синонім радикалізму [119]. На сьогоднішній день основна деструктивна сила ісламізму пов'язана саме з послідовниками вчення Мухаммада ібн аль-Ваххаба (1703–1787), який ратував за суворе дотримання монотеїзму, відмову від культу святих і поклоніння святим місцям, за суворе виконання морально-етичних норм шаріату [98, с.125].

В XX ст. в результаті модернізації та глобалізації виникло поняття ісламський фундаменталізм. Хоча початково релігійний фундаменталізм був течією у християнстві, після Іранської революції цей термін стали вживати також щодо радикальних течій в ісламі [127]. У загальному розумінні фундаменталізм – це «громадські ідеологічні релігійні рухи, які проголошують свою відданість вихідним ідеям, приписам, цінностям певних учень, доктрин, які висувають вимоги подолання перекручень, ухилів, ересей, що з'явилися в ході їх розвитку, а також «повернення до джерел». У філософській енциклопедії під релігійним фундаменталізмом розуміється тенденція, яка «виражає негативну реакцію консервативних релігійних кіл (XIX – XX ст.) на секуляризацію науки, культури і суспільного життя, що стало причиною маргіналізації останньої» [43, с.169].

Безумовно, виправданим є розмежування ісламського фундаменталізму з доктриною ісламських екстремістів, за яке ратує більшість експертів.

Взаємовідносини цих двох ідеологій можна описати в наступній формулі: ісламський фундаменталізм сам по собі не є екстремістським, але ісламський екстремізм завжди фундаменталістичний. Справді, ідеологія ісламських терористів – це інтерпретація фундаменталізму, а не традиціоналізму або модернізму. Проте ісламізм – це модерністична версія фундаменталізму або ж вчення про необхідність «консервативної революції» у суспільстві [98, с.120-121].

Все ж можна назвати три етапи в розвитку ісламського фундаменталізму (ІФ). Як щодо самостійного течії суспільної думки і рухи ісламський фундаменталізм пройшов у своєму розвитку три основних етапи: кінець 20-х – початок 50-х років – етап ідейно-організаційного становлення ісламського фундаменталізму під переважним впливом суфізму (ранній або суфійської етап); початок 50-х – початок 70-х років – неухильна політична радикалізація, відхід від орієнтації на суфійські і патріотичні цінності (етап політичного радикалізму); з початку 70-х років – розкол єдиного раніше течії на вкрай екстремістський і помірно-прагматичне, активне протистояння цих двох напрямків [104, с.118].

В цілому, відродження ісламського фундаменталізму, яке гостро проявилось на межі 1970 – 1980-х років, є комплексом процесів, пов'язаних з посиленням політичної ролі ісламу в суспільному житті мусульманських країн [127]. З одного боку, це явище не постає якісно новим феноменом ні в історичному, ні в політичному плані. Протягом усього історичного розвитку ісламська цивілізація зазнавала певного впливу політичних сил фундаменталістської орієнтації [43, с.171].

Вважаємо, що зростання ісламського екстремізму частково є наслідком послідовної політики ісламізації, яка проводилася не тільки режимом, а й ставила перед собою мету – реалізацію суто політичних завдань. Ісламську риторику активно використовували в свій час Бумедьєн і Каддафі, Насер і Садат.

В рамках сучасного фундаменталізму існують певні ідеологічні відмінності. Виокремлюють два головних підтипи: поміркований і екстремістський. Головним критерієм, що їх розділяє, є принцип такфіру –

звинувачення в зневірі. Помірковані фундаменталісти вважають вестернізованих, включених у процес модернізації мусульман, правовірними, хоча й грішними, а право на такфір визнають лише за державою. Екстремісти ж упевнені, що ті, хто позитивно сприймає модернізаційні стратегії перетворень за зразком західних країн, втратили право зватися мусульманами і стали невірними (кафірами). Тому більшість існуючих на Сході суспільств оцінюється екстремістами як антиісламські. Право ж на такфір вони визнають за окремими групами і навіть за кожним «справжнім» мусульманином [43, с.171].

В період 70-х рр. була сформульована і концепція трьох стадій, через які має пройти рух «Брати-мусульмани». По-перше, це – «стадія ознайомлення» (мархалят ат-тааріф), коли організація, не привертаючи до себе уваги, веде в основному благодійну і просвітницьку роботу. По-друге, це – «стадія структуралізації» (мархалят ат-таквін), коли відбувається відбір братів, найбільш підготовлених для ведення джихаду, їх об'єднання. Цей етап лідер «Братів-мусульман» називав «військовим з точки зору практичної і суфійськи з точки зору духовної». І, нарешті, по-третє – «стадія здійснення» (мархалят ат-танфіз), коли заклик переходить в фазу «джихаду без поступок і поблажливості» [104, с.119]. В даному випадку нас не повинна бентежити деяка агресивність вищенаведеної риторики: слідуючи традиції салафія, Хасан аль-Банна не зводив розуміння джихаду лише до значення «священна ісламська війна за віру», так само маючи на увазі під ним і творче зусилля, і духовне самовдосконалення. Присвоєння політичної влади на думку аль-Банни – заключний етап тривалої роботи, що стосується виховання населення в ісламському дусі, формування у нього «істинного» ісламського світогляду [26, с.99].

На рубежі першого і другого етапів проходить перша хвиля розсіювання представників єгипетської асоціації «Братів-мусульман» по арабському і мусульманському світу. Цьому сприяли: участь бійців секретного апарату в палестинській війні 1948 року, заборона і розпуск асоціації в 1948 р., повторну заборону і масові арешти після замаху на Насера в 1954 р. Перша хвиля еміграції вплинула на становлення і розвиток ісламських фундаменталістських

організацій в Палестині, Сирії, Трансїорданії і в Пакистані, де єгипетські «Брати» взяли участь в створенні Ісламської асоціації. Дві наступних великих хвилі еміграції (після невдалої спроби державного перевороту 1965 року і в результаті масових арештів 1981 г.) створили основу для постійної взаємодії елементів фундаменталістської еміграції в арабському світі [104, с.119].

Під час холодної війни Сполучені Штати та Велика Британія підтримали зростання фундаменталістських груп на Близькому Сході і в Південній Азії як муру від радянської експансії, а також для послаблення антизахідних націоналістичних рухів в деяких країнах. Ескалація тероризму в другій половині ХХ століття простежується після трьох поворотних подій: Ісламська революція в Ірані, глобальне релігійне відродження після закінчення холодної війни, і виведення радянських військ з Афганістану. Американський історик Волтер Лакер акцентує на радянському вторгненні до Афганістану як «глобальному тригері» ісламського тероризму [126].

Важливу роль в встановленні ісламського світового ладу несе Іран. Аятолла Хомейні давав прямі вказівки молоді займатися цим повсюдно [41, с. 78]. Для експорту революції в Ірані вже в 1979 р. було створено Бюро по зв'язках з визвольними рухами (надалі замінене Міжнародною організацією з проведення п'ятничних намазів), а в 1982 р. прийнято закон «Про захист всесвітніх ісламських визвольних рухів». Робив Тегеран і спроби створення в сусідніх з Іраном державах збройних загонів прихильників Хомейні, що не могло не викликати різке неприйняття в арабських країнах, а також в Пакистані з його значною шіїтською меншістю [79, с.69-71].

Поряд з цим вже у 1970-і роки в Центральній Азії спостерігалися ознаки політизації ісламу, причини виникнення яких Зейно Баран співвідносить із початком діяльності на території регіону руху «Братів-мусульман» («Аль-Іхван аль-Муслімун») [19, с.91]. Першими розповсюджувачами ідей «іхванів» стали студенти з Йорданії, Іраку та Афганістану, які пізніше взяли активну участь у сформуванні так званої «Ташкентської групи». У 1980-ті роки «Перебудови» зарубіжні мусульманські емісари вийшли з підпілля. Черговим імпульсом для

розвитку політичного ісламу в регіоні стало захоплення влади талібами в сусідньому Афганістані. Крім Афганістану ісламістів Центральної Азії підтримували країни Перської Затоки на чолі з Саудівською Аравією, Туреччина і Пакистан.

Ситуація, що склалася на початку 1990-х в мусульманському середовищі республік Центральної Азії Узбекистані, Таджикистані, Киргизстані, Казахстані, загалом у Ферганській долині сприяла виникненню і / або активізації діяльності на території регіону таких організацій як [26, с.97]: «Ісламський рух Узбекистану» (ІРУ), «Акромія», Партія ісламського Відродження Таджикистану (ПІВТ), місцевих філій «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», «Нурджулар» і «Сулейманджі», різних груп салафітів, у тому числі, джихадистського спрямування. Це підготувало підґрунтя для привнесення політичної нестабільності в регіон і зародження терористичних і екстремістських організацій [19, с.92]. У цей період прихильники політичного ісламу робили основний наголос на пропаганду своїх поглядів і організаційне оформлення своїх об'єднань. У 1990-х політика сек'юритизації місцевої влади призвела до того, що частина ісламістських організацій припинила існування (шляхом входження в більші потужні аборигенні або міжнародні об'єднання або повністю відмовившись від політичної діяльності). Інші перейшли на позиції конформізму або виявилися видавленими за межі регіону, періодично роблячи свого роду набіги на його територію [19, с.91].

Одним з найбільш небезпечних проявів екстремістського руху стало створення відомої транснаціональної релігійно-політичної організації «Аль-Каїда», що була заснована у 1988 р. саудівським мільйонером Усамою Бен Ладеном. У 1998 р. Бен Ладен публікує маніфест про створення «Світового ісламського фронту джихаду проти іудеїв і хрестоносців» [88, с.208]. В ньому він закликав виконувати його наказ «вбивати американців як військових, так і цивільних осіб» [95, с. 113]. В результаті консолідації екстремістського руху в кінці ХХ ст., склалися координуючі центри ісламізму, що діють на міжнародному рівні. Ідеологічною базою зближення багато в чому несумісних

течій ісламізму (саудовсько-ваххабітського і шійтсько імамського) стала проведена іранським керівництвом лінії на конвергенцію між різними ісламськими напрямками. Так, в лютому 1998 року Усама бен Ладен (теоретик і практик ісламізму ваххабітської течії) підписав договір про співпрацю з одним з «високопоставлених керівників» Корпусу вартових ісламської революції. До міжнародної ісламістської активності в свій час підключився і лівійський лідер Муамар Каддафі з його «Світовим ісламським народним керівництвом» [47, с. 47]. В останні десятиліття ХХ ст. релігійний екстремізм все частіше звертається до організованого і релігійно обґрунтованого використання терористичних актів як до засобу досягнення своїх цілей. Численні факти такого роду спостерігалися на Північному Кавказі (Чечня, Дагестан), Узбекистані, на Близькому Сході [104, с.113.].

Отже, проаналізувавши причини, дослідивши історію зародження й розвитку екстремізму в Аравії, на Близькому Сході та Північній Африці в період VII-XIV ст., варто сказати, що в цей час він розвивався по висхідній. Після XIV ст. мусульманські країни перетворилися на колонії Заходу і це в майбутньому вплинуло на ментальність, культурні та релігійні цінності цієї частини людства. Адже в цей час аж до XVIII ст., населення цих територій жорстко експлуатувалося і загалом знаходилося на низькому політичному та культурному рівні розвитку. А тому далі під впливом процесів деколонізації, модернізації та глобалізації розвиток екстремізму отримав значного поштовху маючи мету помститися Заходові і поширити іслам на весь світ.

3.3. Екстремізм в контексті сучасних глобалізаційних викликів

На початку ХХІ століття ісламські фундаменталістські рухи в мусульманському світі стали важливим фактором регіональної і міжнародної політики. Ризик і загроза безпеки в сучасному світі зв'язуються, в першу чергу, з ісламським радикальним фундаменталізмом. В останні десятиліття у більшості країн спостерігається сплеск міжнародного ісламського фундаменталізму, який часом доходить до фанатизму або екстремізму.

В ХХІ ст. найбільш яскраво тенденції зростання ісламу проявилися у фундаменталізмі та екстремізмі чому сприяла сама мусульманська ідеологія, що відкрила великі можливості для використання релігії в політичних цілях найрізноманітнішими суспільними силами і течіями. Таким чином, радикальний ісламізм, екстремізм, тероризм продовжують залишатися найбільш значним феноменом ХХІ ст. в багатьох мусульманських країнах, а його прояв відчуває на собі все світове суспільство. Зокрема, ісламський чинник став гострою проблемою для більшості країн ЄС, США та Океанії в безпековій, суспільно-політичній, культурній, релігійній сфері. Значний вплив на його розвиток мали економічні та міграційні проблеми у Північній Африці, Близькому Сході наслідком чого стало збільшення потоків нелегальних мігрантів [26, с.98].

Незважаючи на в цілому лояльне ставлення до мусульман і розуміння миролюбного характеру релігії ісламу, окремим країнам ЄС не вдається уникнути загальноєвропейської проблеми адаптації мусульман-іммігрантів. Так, частина громадян ЄС, які прийняли іслам, дедалі частіше здійснює поїздки до Афганістану, Пакистану, Сомалі, Ємену для проходження терористичної підготовки в таборах. Зокрема, чверть усіх бойовиків з іноземних держав, які входять до терористичних угруповань у Сомалі, становлять громадяни Британії. Паралельно з цим ідеї збройного джихаду серед європейських мусульман і громадян ЄС поширюються завдяки практиці радикалізованих проповідників, які пройшли відповідну підготовку. За оцінками європейських експертів, ці процеси не мають тенденції до зменшення [38, с.5].

Отже, простежується загрозлива тенденція посилення релігійного екстремізму. Як приклад – ескалація ісламського фундаменталізму, що базується на ідеології релігійної нетерпимості, та має, без сумніву, яскраву військово-політичну спрямованість. Небезпеку екстремістсько-терористичних проявів також може спричиняти велика матеріальна нерівність населення світу, що є наслідком процесів глобалізації і призводить до радикалізації настроїв великих мас населення у багатьох країнах, особливо на Близькому Сході, в Азії, Африці, Латинській Америці. Ріст безробіття, бідності, неосвіченості – ці чинники у своїй

сукупності становлять соціальне підґрунтя посилення екстремістських проявів [102, с.7.]

Вчені зазначають, що ісламський екстремізм сьогодні володіє такими рисами, як:

1. Здатність до виживання. Незважаючи на знищення відомих терористів, рух продовжує існувати і здійснювати напади.

2. Інша риса – це активність дій, стійкість і висока живучість підрозділів терористів.

3. Сформована і професійно підготовлена середня ланка.

4. Зростає значення морального чинника. Ліквідація відомих терористів використовується для виховання у рядових бойовиків нестримної ненависті до супротивника. Родичі загиблих отримують солідну фінансову компенсацію і відчувають почуття гордості за виховання справжніх «героїв».

5. У країнах зі слабкою централізованою владою (таких як Ліван) терористичні акції використовуються для досягнення певних політичних цілей.

6. У мусульманському суспільстві відбувається наростання антизахідних настроїв.

7. Ще однією рисою мусульманського екстремізму є те, що діяльність його підрозділів глибоко законспірована і засекречена.

8. Існує стійка стабільність фінансових потоків для підготовки і здійснення терактів у вигляді численних спонсорів у мусульманських країнах і доходів від продажу героїну [37, с.4-6].

В той же час життя та діяльність ісламського екстреміста не можлива без підтримки соціуму чи близької по духу організації. Вони в разі несприятливої оцінки реальності захоплення влади на передній план висуюють завдання максимальної дестабілізації режиму. При цьому одні екстремісти вважають, що до насильства слід вдаватися лише заради створення первинних осередків майбутнього істинно ісламського ладу, бо існуючий загруз в невірі і будь-який контакт з ним згубний. Екстремістські організації іншого типу (чисельно

переважаючи) ведуть роботу відразу по декількох напрямках: активна пропаганда своїх поглядів, проведення терористичних актів. [104, с.120].

Економічно фундаменталістські організації спираються на фінансування місіонерських організацій в Саудівській Аравії, Лівії, Кувейті, ОАЕ, Ірані. Африці, а після розпаду СРСР – на пострадянському просторі[42, с.81]; також вони отримують частковий дохід від часток в ісламських банках і інвестиційних компаніях; фінансові надходження з-за кордону (прямі і непрямі дотації від таких держав, як Саудівська Аравія і Іран, а також перекази від знаходяться в еміграції) [31, с.265]; отримання частки грошових коштів від участі в діяльності комітетів по сбору закята; членські внески; пожертвування і дарування різних підприємств і компаній. На етапі становлення, так само як і в разі крайньої необхідності, екстремісти не гребують вдаватися і до прямого грабежу [87, с.124].

Російський політолог та публіцист О. Ігнатенко зазначає: «В останній чверті ХХ ст. в масовому порядку і практично у всіх зонах поширення ісламу стали виникати (і цей процес поки бурхливо триває) ісламські релігійно-політичні організації та угруповання, тобто такі угруповання, які заявляли себе релігійними – ісламськими – і діяли в сфері політики. За цей період з'явилося не менше півтисячі таких об'єднань, найвідоміші серед яких – «Аль-Каїда», єгипетський «Джихад», палестинський «Ісламський джихад», що діє в Іраку «Ансар аль-іслам», британська «Прихильники шаріату», яка розгорнула активну діяльність в Сінгапурі, Малайзії та Індонезії «Дже-маа Ісламія» і так далі. Процес далекий від завершення [47, с. 221-222].

Британський аналітичний центр Policy Exchange який вивчає основних представників ісламізму в Європі і аналізує загрози з їхнього боку вважає, після послаблення Аль-Каїди, основною організацією, що займається поширенням ісламістської ідеології є «Брати-мусульмани» і їх численні зонтичні організації в Європі [26, с.256].

Розгалужена мережа спочатку еміграційних, а потім і самостійних організацій цієї структури існує в таких країнах, як Саудівська Аравія, Кувейт,

Йорданія, Судан, Сирія та ФРН, а також в Катарі, ОАЕ, Великобританії, Бахреїні, Швейцарії, Франції та США. Всього було чотири основних хвилі еміграції мусульман – 1948 1954, 1965 і 1981 рр. І тепер вони живуть в багатьох країнах світу і більшість з них вважає себе підлеглими верховному наставникові і Бюро верховного керівництва, що знаходяться в Єгипті. Важливими координаційними центрами є також Женева і Лондон. У Женеві знаходиться Міжнародний ісламський центр (МІЦ) [87, с.124].

Цілий ряд екстремістських фундаменталістських угруповань знаходиться під впливом шіїтського Ірану. Організаційно цей вплив було оформлено в березні 1985 року, коли на зустрічі більше 500 релігійних діячів було створено Вищу раду ісламської світової революції [87, с.125].

У центрі уваги більшості ісламських фундаменталістських угруповань (як помірних, так і екстремістського штибу) знаходиться проблема вербування і підготовки нових членів. Ними найчастіше стають друзі, сусіди, родичі тих чи інших проявили себе членів джамаат ісламія. Вербування може відбуватися і безпосередньо в мечетях (найчастіше в народних тобто побудованих на кошти держави і керованих незалежними і вельми радикально налаштованими імамами) [104, с.122].

Найпростіше цей процес відбувається в районах Верхнього Єгипту або передгір'ях Атласу в Алжирі, де зберігається традиційна система цінностей і мислення (мова йде про сільську місцевість і невеликі міста). Саме вихідці з таких районів, потрапляючи в великих містах в чуже їм соціально-культурне оточення, в кінцевому рахунку складають більшість членів і опору радикальних фундаменталістських груп. З точки зору соціальної бази ісламський екстремізм – типово міський рух: поза містом і без міста він, як такий, неможливий. Вже давно спростовано старе оману, що кістяк фундаменталістських організацій складають паупери, безробітні, люмпени. Як показали процеси над різними ісламськими угрупованнями в арабських країнах, близько 50% їх складу – студенти, до 15 робітники і ремісники; вихідці з середніх (службовці, вчителі, лікарі) і проміжних (торговці і дрібні крамарі) шарів складають відповідно понад

15 та 7%. Решта 13% припадають на частку військових, безробітних і селян. Принципово важливим є зростаючий освітній рівень членів екстремістських організацій: студенти і недавні випускники складають вже 50-60% (причому половина з них вчиться на найбільш престижних факультетах – медичному, комерційному, інженерному). Тому такий фактор, як активізація в релігійній сфері різних груп інтелігенції, є показником довготривалості процесів ісламізації і екстремізації в арабських країнах [87, с.124].

Крім цього, досить поширеною є розроблена ще Хасаном аль-Банні триступенева структура членства в екстремістських організаціях. Перша, або початкова, ступінь – ця так зване «загальний (простий) вступ» (аль-індимам аль-ам), новонавернений на цьому ступені іменується «допомагаючим» (ах-Мусаїд); другий ступінь – це «вступ в братство» (аль-індимам аль-Ахав), член організації на цьому ступені отримує найменування «приєднуючим» (ах-мунтасіб). Третій ступінь – це «практичний, або дієвий, вступ» (аль-індимам аль-Амалія), член угруповання називається при цьому «чинним» або «працюючим» (ах-Аміль). Ті, що знаходяться на перших двох ступенях складають основну масу бойовиків-терористів або безпосередніх організаторів або керівників конкретних терористичних акцій. Тільки пройшовши ідеологічну і військову підготовку, отримавши рекомендацію керівництва і в ході практичної діяльності проявивши свої здібності і відданість, можна досягти третього ступеня. Найбільш гідні серед «діючих братів» отримують звання ах-муджахид («брат, що бореться за праведіло») і входять до вищого прошарку керівництва організації, отримують доступ до всієї секретної інформації [104, с.122]

Якщо говорити про вербування жінок, то організатори сучасного ісламістського тероризму почали активно використовувати жінок як терористок-смертниць, оскільки, ті легше піддаються маніпулюванню в силу своєї більшої порівняно з чоловіками вразливістю. До того ж жінки викликають менше підозри, ніж чоловіки, і тому їм легше проникати в заплановані для здійснення терактів місця [126].

Звичайною практикою є примус жінок-мусульманок, звинувачених у позашлюбних зв'язках, до вчинення терактів-самогубств як єдиного способу уникнути жорстокого покарання (зазвичай – вбивства від рук свого батька, брата чи чоловіка) і не допустити публічної ганьби для всієї її родини [126]. У подібних випадках в мусульманських громадах вважається, що жінка віддала перевагу «почесній» смерті, ніж «ганебній». З цією метою також використовується і навмисне згвалтування намічених кандидаток з метою виключити для них можливість відмови від завдання під загрозою оприлюднення факту «збезчещення» [126]. Деякі з жінок, що живуть в мусульманських сім'ях, погоджуються на теракт-самогубство, щоб звільнитися від нестерпних умов життя в родині, оскільки можливість розлучення для них практично виключена [126]. Нерідким стало також явище, коли дівчина, продавана батьком літньому та осоружному їй чоловікові, воліє здійснити будь-який теракт, аби потрапити до в'язниці. У цьому випадку вона на тривалий термін стає недосяжною для нареченого та зазвичай перестає викликати у нього інтерес.

У найбільш сильних екстремістських організацій існує ретельно відпрацьована система військової підготовки. На курсах і в спеціальних секретних таборах, той хто навчається проходить через три стадії. На першій викладаються топографія і правила надання першої медичної допомоги, читається курс з основ безпеки, проводяться заняття з фізпідготовки і автоводіння. На другій стадії знайомлять з організацією атак і засідок, користуванням зброєю і вибуховими матеріалами, пояснюють порядок захоплення стратегічних об'єктів і встановлення контролю над ними. Нарешті, на третій стадії здійснюється практична перевірка та закріплення всіх знань і навичок. Здійснення цієї програми полегшується в тих випадках, коли помірним фундаменталістів держава надає легальну можливість організації своїх таборів [104, с.122].

Над усе в подібних організаціях цінується крайня обережність, яка розглядається як якість, властива «хорошому мусульманину». Обов'язковою частиною підготовки є лекції по заходам безпеки. Зрада або розголошення

секретних відомостей карається смертною карою, а часом і знищенням найближчих родичів [104, с.122].

З метою розширення членства організації проводяться лекції на ісламські і суспільно-політичні теми (найчастіше в мечетях), поширюється ісламська література, при народних мечетях організуються поліклініки, за вкрай низькими цінами продається традиційна ісламська одяг. У молодіжних екстремістських організацій поряд з офіційним лідером зазвичай є і духовний наставник, який опікує, як правило, кілька угруповань, що користується безумовним авторитетом, який в очах молодих ісламістів робить будь-які його фетви джерелом права. Для єгипетського «Джихаду», наприклад, таким духовним керівником був і залишається Омар Абдаррахман (саме його фетва, яка звинуватила президента, який править не по законам шаріату, в невірі, послужила богословським обґрунтуванням допустимості і навіть необхідності вбивства Садата), а для ліванської «Хізбалли» Мухаммед Хусейн Фадлалла. У помірних фундаменталістських організацій такого дуалізму зазвичай не існує; у них, правда, часто є практично самостійні воєнізовані формування, спочатку існуючі під контролем помірного лідера, потім нерідко його опіка слабшає, і військова структура відокремлюється: «секретний апарат» «Братів-мусульман» Єгипту, «бойовий авангард» сирійських «Братів» або «Аль-джихад аль-Іслам» ліванського руху «Амаль». Ця самостійність може переростати і в організаційне розмежування, як це сталося, наприклад, з «Аль-джихад аль-Іслам» [104, с.123].

Так, Усама бен Ладен, спираючись на пам'ять про покоління людей, що жертвовно віддали свої життя за віру, та на інтелектуальну спадщину Хасана аль-Банни та Саїда Кутби, так зумів висловити свої почуття, що «торкнувся глибоких струн серця багатьох мусульман у всьому світі». Його проникливі та зрозумілі звернення до всіх мусульман сформулювали та обґрунтували потребу боротьби за іслам для кожного з них зокрема. Як зазначає М. Сейджман: «Це боротьба, у якій кожен мусульманин мусить стати на захист своїх переконань, свого суспільного ладу, духовних цінностей, честі, гідності, багатства та влади. Для об'єднання люди потребують лідерів, яким можна довіряти, які говорять

зрозумілою мовою і можуть повести вперед, а також чіткого образу ворога, якого слід здолати, щоб звільнити свою землю з кайданів страху та слабкості» [99, с.47].

У своїй боротьбі екстремісти використовують різноманітні методи і не цураються використовувати сучасні досягнення науки та техніки. На сьогодні найбільш ефективним каналом поширення радикальної ідеології тероризму став інформаційний простір. З цією метою використовуються й інтернет-форуми закритого характеру, і соціальні мережі, які дозволяють вирішувати значно ширший спектр завдань [31, с.268].

YouTube, WhatsApp, Facebook та інші цифрові платформи демократизували доступ до насильницьких екстремістських груп, їх членів, їхніх лідерів та їхніх ідей. Пряме повідомлення від послідовника, заінтригованого операціями групи, екстремістського вербувальника чи лідера відкрило двері для тисяч новобранців ІДІЛ у Сирії та Іраку, багато з яких не мали жодного попереднього зв'язку ні з однією з країн, ні з екстремістською групою. Цифрові платформи дозволили білим нацистам, таким як The Base, розбудовувати мережі в Північній Америці, Європі та Австралії, а також надавати екстремістським групам недорогі засоби для розповсюдження своїх повідомлень. Давно минули дні зустрічей невеликих груп, листівок, розданих тихо між друзями чи колегами, яким довіряли, та оголошень, що натякають на бажання однаково налаштованих груп щодо нових членів [115].

Сьогодні через інформаційно-пропагандистські ресурси поширюються звернення до мусульман країн Заходу здійснювати теракти в ініціативному порядку, для чого на веб-сайтах розміщуються настанови, інструкції для дотримання і спеціальних заходів безпеки під час проведення операцій, і загальних правил поведінки для виконавця теракту. Так, внаслідок здійсненої спецслужбами Великобританії операції «Мазхар» було виявлено 180 веб-сайтів, через які проводилася інформаційно-психологічна обробка для рекрутингу потенційних терористів, надання фінансової допомоги, а також звернення до мусульман країн Заходу здійснювати теракти в ініціативному порядку із

застосуванням не саморобних вибухових пристроїв, а вогнепальної зброї, придбання якої не привертає уваги правоохоронних органів. Особливостями сучасної інформаційно-психологічної кампанії терористів є посилення її насиченості та здатності забезпечити непомітність схилення об'єкта до впливу радикальної ідеології [38, с.6].

Отже, підбиваючи підсумки вивчення екстремізму сьогодні можна сказати, що сучасний його активний розвиток, радикалізація зумовлена сукупністю історичних, ідеологічних, релігійних і культурних факторів. Саме це дало змогу радикальним ісламським угрупованням отримати симпатії значної кількості населення Близького Сходу, Африки, а тепер і мусульманської частини Європи. І хоча основою фундаменталістських рухів спочатку були борці за чистоту ісламу, які вимагали соціальної рівності і справедливості для мусульманського суспільства, то далі вони радикалізувалися і перетворилися на терористів, які бачать своє майбутнє в знищенні Заходу. Їх мобілізаційна, організаційна, економічна діяльність досягла високого рівня, а отже тому вони мають можливість наносити несподівані удари по всьому світу і нести страх та смерть сотням і сотням невинним людям.

Висновки до Розділу 3

Таким чином, екстремізм у всіх його різновидах і проявах став глобальною проблемою сучасності. Він становить значну небезпеку для політичної і правової систем. Вважаємо, що ознаками екстремізму є: крайність, категоричність, безапеляційність в теорії і на практиці, подання власної позиції як єдино правильної, прагнення досягнути бажаного будь-якими способами, у тому числі й шляхом насильства, яке виправдовується на ідеологічному рівні. Екстремістська ідеологія формується на основі традиційних ідеологій шляхом їх радикалізації. А причиною екстремізму є протиріччя у різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, духовній, у міжрасових, міжрелігійних, геополітичних та інших відносинах мусульман та християн. На нашу думку ісламський екстремізм формувався протягом усієї історії розвитку

ісламу і свого найвищого віднесення досяг саме зараз. Результатами екстремізму, тероризму є значний вплив ісламського фактору на міжнародну політику та сучасне суспільство. А отже, необхідні швидкі та комплексні дії для його викорінення.

РОЗДІЛ 4.

ІСЛАМСЬКИЙ ТЕРОРИЗМ, ЯК ЗАГРОЗА ГЛОБАЛЬНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

4.1. Ісламський тероризм в контексті глобальної та національної безпеки

Терор і тероризм є формами соціального насильства. Так, слово «терор» словник іншомовних слів визначає як політику залякування, придушення політичних супротивників насильницькими заходами. У перекладі з латині terror означає «страх», «жах» [31, с.257]. Часто використовують словосполучення «Ісламський тероризм», «національний тероризм», «радикальний тероризм» і т.д. [43, с.168]. Професор Дамаського університету Садік Аль-Азм вважає, що ісламізм вводиться в практику через «відродження поняття ісламського джихаду (священної війни) в його найсильніших формах», а тероризм є невід'ємною рисою ісламізму – як спосіб завдати ворогові максимальної шкоди без урахування будь-яких довготривалих наслідків навіть для самого ісламу [126]. А відомі американські дослідники А. Шмідт та А. Джонгмен, аналізуючи 109 визначень тероризму, зазначали, що більшість із них містять такі елементи, як: «використання насильства або сили» (83,5% випадків), «політична вмотивованість» (65%), «створення обстановки страху та жаху» (51%), «загроза» (47%), «розрахований на психологічний ефект або передбачувану реакцію» (41,5%) тощо [87, с.43], «підпільний, прихований характер» (9%) тощо [87, с.44].

Прикладом найдавнішої терористичної організації є секта релігійних фанатиків «сикаріїв», яка у 60-70-х роках н.е. використовувала терор як засіб політичної боротьби для повалення римського панування й відновлення юдейської держави [31, с.261]. А ось на території України першою згадкою, документально зафіксованою в літописах, є факт здійснення терористичного акту – політично мотивованого вбивства підсланими найманцями братів-князів Київської Русі ростовського Бориса і муромського Гліба за наказом туровського князя Святополка [52, с.7]. Тероризувати означає переслідувати, загрожувати

розправою, насильством, залякувати, тримати в стані страху. У сучасному значенні слово «терор», як і «радикалізм» (від лат. radicalis – докорінний), з'явилося у широкому вжитку вперше в Англії та Франції після Великої французької революції (1789-1799 рр.), що спричинила радикальні зміни у французькому суспільстві [70, с.39].

Ці поняття пов'язують з яacobінською диктатурою, запровадженою у Франції 31 травня – 2 червня 1793 року, а схема існуючих визначень понять «терор» і «тероризм», як правило, конструюється із: суб'єкта терору (тероризму); насильства, як способу впливу; об'єкта, на який спрямовується насильство; мети, що її переслідує суб'єкт насильства [31, с.257].

В подальшому терористичну ідеологію розробляв італійський революційний демократ Карло Пізакане. Він активно відстоював теорію «пропаганди дією», головна ідея якої мала величезний вплив на свідомість терористів наступних поколінь. «Пропаганда ідеї – недосяжна мета, – писав Пізакане. Ідеї народжуються з дій, а не навпаки. Знання не дає людям свободи, але свобода здатна дати пізнання». Застосування насилля, за словами Пізакане, потрібне не лише для привернення уваги суспільства або поширення певної ідеї, а заради просвітництва, навчання і згуртування народу в ім'я революції [99, с.51].

У ХХ столітті теоретиком тероризму став Хуан Карлос Марігела. Він сформулював основні принципи так званої міської герильї [100, с.307]. Її основним завданням є підлив сили й авторитету «злочинного», з точки зору політичної організації, яка віддає перевагу терористичним методам при досягненні своїх цілей, режиму шляхом: нападів на установи та осіб, що символізують державну владу; знищення керівників органів репресивного апарату; залякування та знищення представників іноземних і транснаціональних фінансових структур. На його думку, бойова організація повинна складатися з автономних груп, які пов'язані між собою і з центром не так організаційно, як ідеологічно. Безпосередньо бойовій активності повинен перебувати період тренування бойовиків і самозабезпечення організації [31, с.263].

Майже всі фахівці відмічають своєрідний вибух революційно-терористичної та екстремістської діяльності в усіх регіонах світу наприкінці 70-х років минулого століття. У різних країнах (Уругвай, Німеччина, Ізраїль, Бразилія, ФРН, Італія, Японія, Палестина та інших) спонтанно виникають екстремістські терористичні організації [31, с.264]. Можемо говорити, що ідеологія насильства (тероризму) універсальна, а елементи насильства в різний час виявляли себе в різних традиційних ідеологіях: в 60-ті роки лівих терористів (наприклад «Червоних Бригад» у Італії) [84, с.83], національних (організації ЕТА в Іспанії), правих (терору періоду Великої Французької буржуазної революції) [99, с.50], ісламських терористів в наш час.

Згідно з оцінками дослідницького центру RAND, статистика глобального тероризму за період від 1970 по 2005 рік свідчить про щорічне зростання кількості жертв: якщо у 1970 році «середньостатистичний» теракт забирав життя чи вів до поранення 4,47 осіб, то у 90-ті роки – вже 12,29 осіб, а на початку XXI ст. «коефіцієнт летальності» сягнув 14,49 [98, с.132-133]. При цьому, якщо внаслідок нападу «світських» терористів в кожному теракті страждало, в середньому, 3,27 осіб, то для жертв «ісламських» терористів цей показник майже в 9 (!) разів вищий – 27,05» [98, с.133].

Азійський тероризм за розмахом та інтенсивністю не поступався європейському. Лідер Ірану Хаменеї заявив: «Ми вважаємо, що лише екстремістський рух здатен протистояти чорному деспотизмові великих світових держав і досягти успіху. Тому ми не лише не заперечуємо свого екстремістського підходу до глобального деспотизму, але й визнаємо його та пишаємося ним» [31, с.262]. Вважаємо, що такі екстремістські рухи доклали вагомого внеску у формування міжнародного тероризму як розвинутої, інституційованої системи застосування насильства із власними особливостями самоорганізації [18, с.94].

Ісламський екстремізм, що широко використовує терористичні методи боротьби, певною мірою є єдино можливим варіантом силової відповіді країн Близького Сходу Заходіві. Зокрема, ситуація, яка склалася сьогодні в Іраку (після перемоги коаліційних сил під керівництвом США у війні проти Іраку) та

в Афганістані (після повалення там США режиму Талібан, а потім відновлення) демонструють, що ісламський світ не спроможний чинити відкритий воєнний опір політиці провідних країн. Тому все більш очевиднішим стає факт, що тероризм взагалі, й ісламський зокрема, значною мірою постає силовим контрзаходом у відповідь на політику, яку проводять провідні країни [31, с.263]. В той же час вважаємо, що зазначений релігійний тероризм, тобто численні терористичні акти, які скоєні від імені ісламу нічого спільного з ісламом не мають. І не слід плутати це з поняттям «джихад». «Деякі терористичні організації прикриваються саме цим вченням ісламу при здійсненні своїх акцій» [28, с.129].

Якщо класифікувати тероризм за цілями, то можна, зокрема, виділити конфронтальний, провокаційний, демонстративний тероризм. Так, конфронтальний тероризм передбачає застосування насильства у боротьбі між політичними партіями (організаціями), а також між державними структурами й опозицією, а провокаційний має за мету шляхом здійснення насильницьких дій спровокувати свого противника перейти до непопулярних серед населення або тактично вигідним для терористів дій [31, с.271].

За класифікацією Європола залежно від цілей, які переслідує та чи інша організація або група, вирізняються наступні види сучасного тероризму [87, с.48]: «правий»; «лівий» та анархістський; джихадистський; етно-націоналістичний та сепаратистський; тероризм одинаків [84, с.105].

За засобами, які використовуються при здійсненні терористичних актів тероризм можна поділити на традиційний і технологічний.

Суб'єктами тероризму можуть бути: держава, її спецслужби, міжнародні або національні терористичні центри й організації; політичні течії і партії екстремістського спрямування, групи громадян; окремі особи, які прагнуть досягнути своїх цілей із застосуванням методів тероризму. Наприклад, свого часу таліби змушували індусів носити спеціальні відмітні знаки, зруйнували пам'ятку світової культури – статую Будди в Афганістані, порушували права і свободи віруючих інших конфесій [101, с.84].

За природою (типом терористичних рухів) можна виділити тероризм основою якого є діяльність: екстремально налаштованих націоналістичних рухів чи етнічних меншин; ідеологічних груп або таємних товариств, головною метою яких, наприклад є утвердження певних форм суспільного буття типу; транснаціональних банд, що користуються підтримкою деяких країн; груп емігрантів із сепаратистськими чи революційними прагненнями щодо своєї батьківщини [31, с.271].

Залежно від мотивів злочинної діяльності можна розрізняти політичний, релігійний, ідеологічний, кримінальний, національний тероризм.

1) політичний тероризм, який здійснюється для досягнення конкретних політичних цілей. Сутність політичного тероризму полягає в застосуванні терористичних методів з метою залякування політичних опонентів, примушення керівництва країни до відповідних дій або відмови від них. Основним об'єктом політичного тероризму політична влада як спосіб і засіб панування одного соціального прошарку над іншим [87, с. 50]є

2) релігійний тероризм, за якого суб'єктами терористичної діяльності є релігійні спільноти або прихильники окремих релігійних течій. Показово, що релігійний тероризм найчастіше позиціонує себе як здійснення санкціонованого Богом правосуддя [98, с.126]. Релігійний тероризм відрізняється від традиційних форм тероризму насамперед тим, що релігійні терористи використовують священні тексти, і з їхньою допомогою намагаються виправдати свою терористичну діяльність. Але слід зважити на те, що ісламський тероризм не являє собою єдиної структури із загальним керуванням [126]. Слід зазначити, що в більшості випадків представники релігійного тероризму також переслідують політичні цілі, наприклад, офіційне визнання їхньої релігії на державному рівні, послаблення впливу іншої конфесії, створення окремої держави, заснованої на релігійному підґрунті, тощо [87, с. 51];

3) ідеологічний тероризм, за якого терористичні акти вчиняються представниками міноритарних політичних ідеологій;

4) в основі націоналістичного тероризму – ідея національної винятковості [52, с.6].

5) кримінальний тероризм, який є вищою формою прояву організованої злочинності й фактично крайнім заходом злочинних «розбірок» [87, с. 51].

Дійсно, якщо говорити про сучасність, то проблема тероризму в низці європейських країн дедалі сильніше переплітається з діяльністю злочинних угруповань, передусім організованих за етнічною ознакою. Зокрема, за даними Євроюсту, більшість кримінальних справ стосовно злочинів терористичного характеру, порушених у Бельгії, стосуються вихідців із Північного Кавказу [38, с.6].

Які морально-психологічні ознаки особи ісламського терориста? Головною рисою особи терориста, що визначає мотиви, цілі й характер його поведінки, є сформована екстремістська установка: заклик до насильницьких дій проти існуючого політичного режиму, органів державної влади, а також ненависть до інших національних, релігійних або соціальних груп, яким приписуються найнегативніші риси. Так, 19 квітня 1995 р. біля федерального будинку м. Оклахома-сіті пролунав потужний вибух. Загибло 168 чоловік. Людиною, що здійснила цей акт, був звичайний американський громадянин Тімоті Мак Вей, який не був ані маніяком-вбивцею, ані заклятим ворогом США. Навпаки – патріотом своєї країни. На жаль, у житті сучасного суспільстві вчинки, аналогічні тим, які здійснив Мак Вей, вже не є великою рідкістю [31, с.265]. Зокрема, 15 березня 2019 року в Новій Зеландії в мусульманській мечеті австралієць Брентон Таррант здійснив акт тероризму в якому загинуло 50 людей і було поранено ще десятки [129]. За його словами – це була його відповідь на міграцію мусульман, а також за пригнічення чи заміну європейського народу [55, с.111], несправедливий світовий устрій [84, с.106].

Терористам властиві: перевага емоцій над розумом, безпосередніх реакцій – над осмисленням ситуації, упередженість оцінок, низький поріг терпимості й відсутність належного самоконтролю. Вони постійно насторожі, надзвичайно поглинені собою та ігнорують інтереси й почуття інших людей [87, с.97]. З

огляду на це ісламським терористам властивий високий ступінь залученості до теракту, що є однією з відмінностей релігійно мотивованого тероризму [31, с.265]. Як зазначають дослідники погляди, інтереси, цінності, світогляд, моральні якості, риси характеру, мотивація, правосвідомість такої людини полягають у тому, що здебільшого винні особи свідомо стають на шлях терористичної діяльності. Серед злочинців небагато алко- чи наркозалежних осіб. Для них характерним є формування заздалегідь визначеної позиції самовиправдовування, яка здатна обґрунтувати терористичний злочин у морально й психологічно прийнятних для неї формах. Для цього активно залучаються засоби самопереконання [87, с.95].

Аналізуючи індивідуально-психологічні якості, вчені виявили присутність у більшості терористів певних синдромів. Наприклад, «синдром зомбі» проявляється в постійній боєготовності, активній ворожості стосовно реального або віртуального ворога. Такі люди постійно знаходяться в умовах війни, всіляко уникаючи миру та спокою [87 с.99]. Ще одним властивим терористам психічним відхиленням є «синдром Рембо» – це невротики, які роздираються конфліктом між прагненням до гострого відчуття й почуттям тривоги, провини, сорому, відрази за свою участь у злочині. Для таких людей характерне усвідомлення добровільно покладеної на себе «місії» порятунку світу, думка про благородні альтруїстичні обов'язки, що дозволяють реалізувати агресивні прагнення. «Синдром камікадзе» властивий терористам-смертникам, вони знищують себе разом зі своїми жертвами в ході терористичного акту. Терорист-камікадзе щасливий можливості віддати своє життя й забрати із собою на той світ якомога більше людей. Парадоксально, що такі люди бояться не смерті, а поранень, фізичних каліцтв, тому швидше готові до самогубства, ніж до атаки зі зброєю в руках [87, с.99].

А дослідник тероризму, психолог Д. Ольшанський пише: «релігійний фанатизм заснований на абсолютній вірі в те, що після вбивства «невірних» – вбивця потрапляє в рай. Це навіюється в свідомість віруючих з дитинства: і в сім'ї, і в школі, і в мечетях. Тому так рішуче йдуть на вбивство і на вірну смерть

жінки-шахідки [101, с.83]. Ісламістський тероризм є одним з варіантів релігійного тероризму [18, с.90]. Його характерною рисою є виправдання вбивства мирних жителів, включаючи жінок та дітей, оскільки вони розглядаються як складова частина ворожої системи – фінансують армію податками та «своїм мовчанням та схваленням», є потенційними солдатами [126].

Завдяки вмілій пропаганді і маючи значну кількість виконавців терористи на початку ХХІ ст. створили атмосферу жаху в країнах Європи, Близького Сходу та Африки. Масштабні терористичні акти, як наприклад здійснені в США 11 вересня 2001 року, відрізняють: надзвичайно високий рівень планування, підготовки і проведення; чітка синхронізація дій; демонстраційний характер терактів [102, с.6]; всебічне інформаційне забезпечення; підготовка терористів як на території країни, де здійснюється терористичний акт, так і в інших країнах [31, с.279]. Після цього на території США подібних подій не було, але криваві акти були здійснені на Близькому Сході, в Африці та Європі [37, с.4.]. Буквально напередодні виборів до парламенту Іспанії терористи з угруповання «Бригади Абу Хафса аль-Масрі» (названої в честь єгиптянина, який загинув в Афганістані) підірвали 11 березня 2004 р. три приміських потяги в Мадриді: загинуло близько 200 чол. і близько 2 тис. були поранені. Раніше ця організація була причетна до вибуху місії ООН в Багдаді в серпні 2003 р., синагог Стамбула в листопаді 2003 року і до терактів проти шиїтів в Іраку в березні 2004 р., в ході яких загинуло 270 чол. «Бригади Абу Хафса аль-Масрі» незабаром після цього сповістили про майбутні вибухи іспанських посольств в країнах Середземномор'я «в тому випадку, якщо уряд протягом чотирьох тижнів не виведе свої війська з Іраку і Афганістану». Аналогічний тиск ісламісти чинили також на уряди Японії, Польщі та інших країн, але в основному шляхом захоплення заручників і загрози їх страти [79, с.123].

3 квітня 2004 р. в Легані (Іспанія) чотири арабських бойовики підірвали себе, вбивши одного і поранивши 11 поліцейських. 7 липня 2005 в Лонзоні загинуло 52 людини, не враховуючи чотирьох терористів-смертників

(відповідальність за цей теракт взяла на себе група «Секретна організація «Аль-Каїда» в Європі»). Є свідчення того, що представники цієї організації 23 липня 2005р. підірвали кілька бомб, закладених в автомобілі, в Шарм-аль-Шейху, тоді загинуло понад 90 людей і близько 150 були поранені. 9 листопада 2005 в Аммані (Йорданія) одночасно прогрімали три вибухи в американських готелях. У результаті загинуло 57 людей і 120 було поранено [137, с.4-5].

Потужним поштовхом розширення масштабів джихаду стали події «арабської весни», результатом яких став сплеск діяльності ісламістів, які раніше успішно придушувалися Хосні Мубараком в Єгипті, Бен Алі в Тунісі, Алі Абдаллою Салехом в Йемені, Муаммаром Каддафі в Лівії, Башаром Асадом в Сирії. Дві останні країни і зовсім перетворилися – поряд з Афганістаном, Пакистаном, Іраком і Палестиною, на «море джихаду», що бушує вже десятиліття. З сусідньої Сирії екстремістам вдалося проникнути в Ліван: бої за місто Ерсаль (на початку серпня 2014 г.) яскравий тому доказ. Діяльність осередків терористичних організацій відзначається навіть у спокійній Йорданії [54, с.166-167].

Серед останніх терактів, відповідальність за які взяла ІДІЛ, можна назвати, зокрема, такі: серія нападів 3 червня 2017 р. в Лондоні (вбито 8, десятки людей поранені); теракти 22 травня 2017 р. у Манчестері (вбито 22 особи, 120 отримали поранення); теракт 14 липня 2016 р. в Ніцці (вбито 86 людей, поранено 308); теракти 22 березня 2016 в Брюсселі (вбито 35 осіб, 340 поранено); теракти 13-14 вересня 2015 р. в Парижі (130 людей вбито, 350 поранено). Останній теракт в Європі, за який взяла відповідальність Аль-Каїда (а саме організація «Аль-Каїда на Аравійському півострові») – це вбивства 7 січня 2015 р. в Парижі (12 людей вбито, 11 поранено) [88, с.196].

Чи існує загроза від тероризму в Україні? Перш за все не варто ототожнювати іслам й тероризм [46, с.186]. З однієї сторони за останнім загальним переписом населення України 2001 р., кількість мусульман за походженням становила 436 тис. осіб [26, с.307], або близько 0,9%, від загальної чисельності населення. Але з іншої сторони вважаємо, що вони налаштовані

переважно мирно і бачать більше загроз зі сторони РФ, ніж з України. Крім цього, українські мусульманські організації піднімають на своїх з'їздах питання протидії діяльності екстремістських організацій і поширенню на території України радикальної ідеології [26, с.197].

Наступне. За оцінками колишніх бойовиків т.зв. «Ісламської держави», на території України може перебувати кілька сотень учасників бойових дій на території Сирії та Іраку [26, с.361]. Але як зауважив лідер ногайської діаспори в Туреччині Абу Мансур Ногайський: «Україна ніде не воює. Якщо Україна братиме участь у військовій операції в Сирії у складі коаліції, загроза буде. Але хтозна, що їм заманеться? Вони ж можуть самостійно щось робити. Хоча ІДІЛ такого не планує, бувають окремі індивіди, які можуть щось зробити за них. Але ні «Імарат Кавказ», ні Аль-Каїда, ні ІДІЛ не розглядають Україну як місце для терактів. Хоч це і не мусульманська країна, але тут вони можуть почуватися у безпеці. Те, що багато хто з них озброюються, швидше за все правда [26, с.362].

Отже, тероризм, в тому числі ісламський є довготривалим фактором, який склався історично в тому числі завдяки діяльності європейських теоретиків. Розглянувши особливі риси, класифікацію тероризму, морально-психологічні ознаки терориста можемо сказати, що діяльність терористичних організацій, як заходи безпеки по викоріненню цієї загрози у найближчий час збережуться. У разі послаблення протидії вказаній діяльності існує небезпека об'єднання ісламських терористів з метою подальшої дестабілізації ситуації у кризових регіонах. Україна до їх складу не входить, але у зв'язку з агресією РФ слід бути готовим до будь-яких загроз.

4.2. Державна політика у сфері запобігання «ісламської» загрози

Досвід провідних країн світу дозволяє встановити найбільш загальні (концептуальні) підходи до визначення основних принципів, напрямів і форм діяльності держави у сфері протидії радикалізму, екстремізму та тероризму [106, с.9].

1. Радикалізація, екстремізм і тероризм є ланками одного ланцюга у процесі формування/виникнення терористичної загрози, ефективна боротьба з якими вимагає застосування комплексного підходу. Нехтування будь-яким із цих проявів матиме негативні наслідки для кінцевого результату боротьби з терористичною загрозою.

2. Тероризм є найвищою та найбільш небезпечною (порівняно з радикалізацією та екстремізмом) асиметричною формою загрози, реалізація якої може мати катастрофічні наслідки для держави та суспільства. Протидія цій загрозі відноситься до сфери забезпечення національної безпеки та є одним із найбільш важливих напрямів діяльності держави.

3. Загроза тероризму розглядається в контексті існування двох основних категорій джерел її походження, які, власне, зумовлюють зміст і спрямованість усієї діяльності з протидії [106, с.10]:

- загроза здійснення терактів терористичними організаціями або окремими терористами, які постійно перебувають на території інших держав і не мають сталих зв'язків у країні спрямування терористичної діяльності;
- загроза тероризму, яка виходить від громадян або осіб, які тривалий час мешкають на території країни, в якій планується або проводиться терористична діяльність.
- У першому випадку йдеться виключно про зовнішню загрозу, протидія якій передбачає застосування здебільшого традиційних форм і методів роботи, притаманних діяльності спеціальних служб та правоохоронних органів, як-от:
 - викриття ознак планування та підготовки терактів;
 - встановлення та затримання підозрюваних у тероризмі осіб із числа іноземців під час спроб їх проникнення на територію країни та ведення відповідної діяльності;
 - вжиття комплексу превентивних заходів для попередження терактів безпосередньо на території країни, а також проти об'єктів власності та громадян за кордоном тощо [106, с.10].

Також усім країнам світу варто бути готовим до атаках терористів в наступних сферах [116]:

1. Кібервплив – мається на увазі кібератака, яка руйнує і може завдати шкоди суспільству через знищення фінансових систем, енергетики, продовольчої безпеки. Інколи такі атаки пов'язані з ворожими національними державами (Росія, Китай чи Іран), але й з часом і терористи можуть отримати доступ до таких інструментів, як зломи SolarWinds, атака вимагача Colonial Pipeline та кібератаки JBS SA.

2. Інформаційні операції. Дивлячись на еволюцію інформаційного середовища, що розпочалася в другій половині 2010 -х років, терористичні організації тепер мають більшу здатність користуватися інформаційною сферою. Якщо ми подивимося на WikiLeaks та подібні точки, то можемо також зазначити, що такі канали можуть бути використані для інформаційних операцій або інших руйнівних цілей, які завдають реальних некінетичних ефектів проти їхніх цілей.

3. Біотероризм. Біологічні агенти постійно привертають увагу міжнародних терористичних організацій завдяки своїй ефективності та відносній доступності як зброї масового знищення (ЗМЗ). Дивлячись на рівень глобальних порушень, спричинених пандемією COVID-19, легко уявити, що якщо терористичні організації активізуватимуть свої зусилля у цій сфері.

4. Децентралізація. Тут маютьься на увазі децентралізовані фінанси (DeFi) та дистанційно керовані транспортні чи повітряні засоби (RPV). Перше це коли терористи використовують блокчейни та криптовалюти. Їх можна відстежити про що свідчить стягнення викупу за колоніальний трубопровід), але це дозволяє терористам можливості діяти більш вільніше. Друге, це залучення терористами доступних повітряних платформ (тобто безпілотників), які забезпечують їхньому персоналу безпечну відстань від кінетичних наслідків їхніх атак, про що нещодавно свідчать напади на посольство США в Багдаді та інших місцях [116].

Однією з країн світу, яка неформально очолює боротьбу з міжнародним тероризмом, є Сполучені Штати Америки. Суттєвих змін зазнало

антитерористичне законодавство цієї країни після загальновідомих терактів 11 вересня 2001 р. Так, у жовтні цього ж року був прийнятий федеральний закон «Патріотичний акт» (USA PATRIOT Act), який розширив можливості правоохоронних органів, спеціальних служб та органів національної безпеки у сфері запобігання тероризму [52, с.125; 87, с.132].

Що стосується системи суб'єктів протидії тероризму США, то вона також зазнала певних змін після трагедії 11 вересня 2001 р. Понад 263 державні установи було або створено, або реорганізовано для реалізації антитерористичної реформи. Так, відповідно до «Акту про національну безпеку» в 2002 р. було створено Міністерство національної безпеки США (Department of Homeland Security), яке об'єднало 22 федеральні відомства та агентства, а також Адміністрацію транспортної безпеки США. Сучасними завданнями Міністерства національної безпеки США є: запобігання терористичній діяльності та транснаціональній злочинності; забезпечення безпеки кордонів; реалізація імміграційної та митної політик; забезпечення економічної безпеки та кібербезпеки; запобігання стихійним лихам й іншим надзвичайним ситуаціям [87, с.135].

У систему суб'єктів запобігання тероризму США також входять:

1) Рада національної безпеки США (United States National Security Council) – консультативний орган при Президентові США для вирішення проблем національної безпеки та зовнішньої політики, а також основний координаційний та контролюючий орган Президента в цій сфері [87, с.136].

2) Рада внутрішньої безпеки США (United States Homeland Security Council) – ще один консультативний орган з питань при Президентові США, створений у 2001 р., завданнями якого є забезпечення координації всіх заходів, пов'язаних з національною безпекою, між виконавчими відомствами та агентствами, а також сприяння ефективній реалізації всієї політики внутрішньої безпеки.

3) Національний контртерористичний центр (National Counterterrorism Center) – державна організація, що відповідає за національні та міжнародні контртерористичні зусилля та консультує уряд США з питань тероризму.

4) Федеральне бюро розслідувань (Federal Bureau of Investigation).

5) Центральне розвідувальне управління (Central Intelligence Agency) займається зовнішньою розвідкою терористичних загроз.

Важливе значення у сфері протидії тероризму має також реалізація спеціальних антитерористичних програм та ініціатив під егідою Державного департаменту США. Серед інших обов'язків Бюро реалізує наступні програми та ініціативи: Програма допомоги в боротьбі з тероризмом (Antiterrorism Assistance Program), Програма протидії насильницькому екстремізму (Countering Violent Extremism), Програма протидії фінансуванню тероризму (Countering the Financing of Terrorism Finance), Фонд боротьби з тероризмом (Counterterrorism Partnerships Fund) та багато ін. [87 с.138].

Також Адміністрацією США після 11 вересня було підготовлено основоположні документи, що стосуються безпекової та воєнної сфер – Стратегію національної безпеки (2010 р.) [100, с.477-478] та Всебічний огляд стану і перспектив розвитку збройних сил (2011 р.). В останньому документі визначено національні воєнні цілі США: протидія поширенню насильницького екстремізму (з реальною загрозою життю людей); стримування агресії проти США та завдання поразки агресорові; зміцнення міжнародної та регіональної безпеки; формування збройних сил майбутнього [31, с.452]. Глобальні воєнні амбіції США прописані і в Національній воєнній стратегії 2011 р. [31, с.663].

В контексті нападу на Капітолій 6 січня, важливо згадати про внутрішній тероризм. Протягом перших років правління Трампа американське підприємство з боротьби з тероризмом створило умови для того, щоб зосередити більшу увагу на внутрішньому тероризмі, включаючи стратегічну відповідь у жовтні 2018 року на неонацистів, які 12 серпня 2017 року перетнули межу в Шарлотсвіллі, штат Вірджинія, від риторики ненависті до політичного насильства. У 2020 році адміністрація визнала Російський імперський рух терористичною організацією -

вперше адміністрація США призначила білу супрематистську групу. Але фахівці з боротьби з тероризмом, звичайно, не очікували, що вибори 2020 року, підкріплені Теорією змови можуть бути прискорювачем для внутрішнього тероризму в масштабах того, що сталося 6 січня [129].

У дні та роки, що настали після 11 вересня, Сполучені Штати та їх союзники закликали громадськість: «Якщо ви щось бачите, скажіть щось». Тероризм існує лише тоді, коли йому надається безпечна гавань за допомогою підтримки населення або, принаймні, доброзичливого нехтування. Якщо Сполучені Штати зможуть заперечити собі безпечну гавань для боротьби, то вони будуть краще готові для використання власних інструментів та інструментів союзників для запобігання майбутньому тероризму [116].

У Канаді за ініціативою уряду розроблене нове антитерористичне законодавство, яке передбачає розширення повноважень органів влади щодо затримання іноземних громадян, підозрюваних у причетності до тероризму, без висунення звинувачень та доказів проти них. За деякими даними, сьогодні дозвіл, підписаний двома членами уряду, дає право утримувати підозрюваного протягом необмеженого терміну без висунення обвинувачення [52, с.126-127].

Наступною країною, досвід запобігання тероризму якої ми розглянемо, є Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Тут лише тільки започаткована практика розробки стратегії національної безпеки, як єдиного засадничого документа, бо досить довго у британського суспільства та у його політичного істеблішменту не виникало гострої потреби у всеохоплюючому документі, який регулював би всі складові національної безпеки [100, с.479]. В той же час протягом багатьох років ця країна боролася з тероризмом шляхом прийняття надзвичайного тимчасового антитерористичного законодавства (emergency legislation). Так, у період з 1974 по 1989 рр. були прийняті надзвичайні антитерористичні акти для вирішення насамперед насильницьких конфліктів між протестантами та католиками в Північній Ірландії й запобігання терористичним атакам Ірландської республіканської армії (ІРА) [87, с.138].

У 2000 році британський парламент уперше прийняв «Закон про тероризм» («Terrorism Act»), що скасував попереднє надзвичайне законодавство у цій сфері. Головними новелами цього Закону були: зведення ширшого визначення поняття «тероризм»; криміналізація таких діянь, як: членство в терористичній організації, фінансування тероризму, надання допомоги терористичній організації, а також збільшення міри покарання за терористичні злочини; надання співробітникам правоохоронних органів повноваження затримувати підозрюваних у тероризмі осіб на 48 годин та за санкцією суду ще на сім діб. У 2001 р. британський парламент прийняв «Закон про боротьбу з тероризмом, злочинами та безпеку» («Anti-terrorism, Crime and Security Act»), що значно розширив повноваження спецслужб у сфері протидії тероризму [87, с.139]. В новому антитерористичному акті – «Законі про запобігання тероризму» («Prevention of Terrorism Act») від 2005 р. було передбачено право Міністра внутрішніх справ видавати спеціальні накази – «Control order», на підставі яких можна було встановлювати певні обмеження прав для осіб, що підозрюються в тероризмі [38, с.7].

У 2006 р. було прийнято новий «Закон про боротьбу з тероризмом» («Terrorism Act»), а у 2008 р. Закон про боротьбу з тероризмом» («Counter-Terrorism Act»), які збільшив строк затримання підозрюваних у тероризмі осіб до 28 діб та криміналізував окремі форми терористичної діяльності, такі як: заохочення тероризму, розповсюдження терористичних публікацій, підготовка терористичних актів, навчання терористів та деякі ін. Окрім цього, було розширено можливості правоохоронних органів у прослухуванні та перехопленні електронної кореспонденції підозрюваних у тероризмі осіб [87, с.139]. Останній спеціалізований антитерористичний закон Великобританії набрав чинності в липні 2015 р. та має назву «Закон про боротьбу з тероризмом та безпеку» («Counter-Terrorism and Security Act») [87, с.141].

У Федеративній Республіці Німеччина прийнято закон «Про заходи з протидії тероризму», яким передбачається: запровадження жорсткіших правил реєстрації власників передплаченого зв'язку; організація автоматизованого

обміну даними між національними спецслужбами та правоохоронними органами, а також із спецслужбами іноземних держав; збільшення термінів зберігання відповідної інформації; розширення оперативної складової в діяльності поліції, особливо в контексті протидії нелегальній міграції; зменшення з 16 до 14 років мінімального віку громадян, за якими дозволено здійснювати стеження [52, с.124; 87, с.143]. Боротьбою з тероризмом тут займаються федеральна розвідувальна служба Німеччини, федеральне відомство захисту конституції, військова служба контррозвідки та Центр розвідки Бундесверу при Міністерстві оборони; поліцейські органи земель і федерації [100, с.480].

Крім того, розширено повноваження Федеральної розвідувальної служби, якій дозволено зняття інформації з телекомунікаційних каналів на території ФРН, зокрема й прослуховування громадян країни, зберігання інформації про користувачів Інтернету та передавання її до партнерських спецслужб. Водночас, законом передбачено посилення контролю з боку уряду та парламенту за діяльністю спецслужби. Водночас серед заходів, спрямованих на протидію тероризму в Німеччині, можна назвати такі: відповідальність за виготовлення або розповсюдження матеріалів, які містять ідеологію тероризму, надання розвідувальному Відомству із захисту конституції необмеженого доступу до баз даних та архівів організацій зв'язку та обміну інформацією, зокрема до клієнтської бази за умови отримання відповідного дозволу від комісії, що забезпечує виконання вимог конституції про таємницю листування, пошти та телефонного спілкування. Також надається право на обшуки, спостереження й використання агентів під прикриттям; підвищення спроможностей спецслужб з виявлення та припинення протиправної діяльності в кіберпросторі, особлива увага приділятиметься «даркнету», який активно використовується терористичними угрупованнями; підвищення ефективності координації діяльності підрозділів спеціального призначення; розвиток систем відеоспостереження в містах; уведення нової системи оцінювання загроз «Радар», що призначена для посилення моніторингу за потенційними

терористами, виявленні осіб, які використовують фальшиві документи, та поліпшення взаємодії поліцейських служб і судових органів [52, с.123].

Ще однією з країн, що мають суттєві успіхи у справі запобігання тероризму, є Ізраїль. Ця держава має тривалу історію протидії тероризму. Починаючи з моменту свого заснування в 1948 р., Ізраїль зіткнувся із загрозою терористичних нападів з боку окремих радикальних організацій, серед яких були такі: Народний фронт визволення Палестини, Хамас, Ісламський джихад у Палестині та «Хізбалла» [52, с.6]. Через те, що вказані організації не змогли відкрито протистояти Армії оборони Ізраїлю на полі бою, їхня діяльність була спрямована на вчинення терористичних актів проти громадян Ізраїлю з метою впливу на політику уряду країни та примушення керівництва держави до політичних поступок [87, с.144].

23 вересня 1948 р. попередня рада держави Ізраїль прийняла Устав «Про запобігання тероризму» (Prevention of Terrorism Ordinance). Цей закон містив визначення поняття «терористичний акт» та «терористична організація», встановлював вид та розмір покарання, які держава може застосовувати за вчинення терактів, участь у терористичній організації тощо. Наступні зміни до Уставу були спрямовані на поліпшення процесуального положення обвинувачених у тероризмі [87, с.146].

Статут «Про запобігання тероризму» було скасовано 15 червня 2016 р. у зв'язку з прийняттям Кнесетом Закону «Про боротьбу з тероризмом» (The Counter-Terrorism Law), який систематизував чинне на той час законодавство у сфері боротьби з тероризмом.

Активно також діє в цій сфері міжнародне товариство. Так, ООН визнано тероризм однією з 20 найбільших світових проблем, а також створило договірні механізми співпраці у сфері запобігання терористичній діяльності, спеціальні міжнародні органи та інституції [52, с.70]. Особливе місце серед них займає Конктерористичний комітет, заснований у межах Ради Безпеки ООН у 2001 р. (резолюція К-1373) [87, с.148].

Важливу роль у боротьбі з тероризмом відведено також Міжнародній організації кримінальної поліції (Інтерпол). Так, у вересні 2014 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 2178, визнала значні досягнення Інтерполу з питань забезпечення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом.

У структурі Інтерполу створено Центр протидії тероризму (Counter-Terrorism Fusion Centre), який став глобальним центром міжнародної розвідки організаційної структури, навчання, фінансування, а також методів та мотивів терористичних організацій [87, с.149].

У січні 2016 р. Європол створив Європейський контртерористичний центр (European Counter Terrorism Centre) як центральний оперативний та експертний орган з питань протидії тероризму в ЄС.

Однією із цілей, якої домагається Євросоюз у релігійно-церковній сфері, є забезпечення нормальних міжконфесійних відносин. Ефективними засобами її досягнення в демократичних країнах вважається заохочення церковних та громадських діячів до діалогу на актуальні теми розвитку суспільства, діяльність громадських організацій, спрямована на поглиблення взаєморозуміння між конфесіями. Кожна демократична країна повинна сприяти відкритим дискусіям з релігійних питань. Саме у міжцерковному діалозі ЄС вбачає дієвий засіб розв'язання гуманітарних та соціальних проблем [24, с.394].

Політика ЄС у релігійно-церковній сфері спрямовується на викриття та розвінчування спроб розпалювання міжконфесійної ворожнечі, попередження і усунення дискримінації на релігійному ґрунті, сприяння формуванню взаємної терпимості і поваги як між віруючими різних конфесій, так і між віруючими і невіруючими. Наголошується на небезпеці релігійного екстремізму, який становить загрозу демократії. При цьому особлива увага приділяється забезпеченню релігійного плюралізму, закріпленню та неухильному дотриманню принципу рівності релігій, створенню усім релігійним організаціям однакових умов для їхнього функціонування та розвитку, забезпеченню рівного доступу до культових споруд, які становлять культурну цінність, засобів масової інформації тощо. Великі надії на нормалізацію міжконфесійних відносин,

усунення невігластва і стереотипів щодо релігії ПАРЄ покладає на систему освіти. Як зазначається у спеціальній Рекомендації «Освіта і релігія», «загальне хороше знання релігій... надзвичайно важливе для виховання громадян у демократичному дусі» [24, с.395].

Тому державам-членам рекомендується заохочувати поширення знань про релігійні течії у світі, ознайомлення в освітніх закладах з питаннями походження та сутності найвпливовіших релігійних течій, викладання порівняльної історії різних релігій, фінансування викладання дисциплін про релігію у школі та підготовку відповідних кадрів, а також залучати представників релігійних організацій до розробки необхідних методик та навчальних програм.

Разом з тим, у Резолюції 1580 (2007) «Небезпека креаціонізму для освіти» ПАРЄ застерігає країни-члени ЄС від запровадження викладання у школах креаціонізму – релігійно-філософського вчення про створення світу Богом – як навчальної дисципліни, яка не може вважатися науковою. Замість креаціонізму рекомендується більшою мірою пропагувати у школах об'єктивні наукові знання, зокрема теорію еволюції. Зважаючи на те, що у формуванні світоглядних орієнтацій дітей важлива роль належить сім'ї, ПАРЄ закликає держави-члени ЄС надавати батькам право на здійснення релігійного і морального виховання своїх дітей відповідно до власних переконань [24, с.396].

У зв'язку з активною міграцією народів, наслідком якої стало стрімке поширення мусульманства на європейському континенті, ПАРЄ ухвалено низку документів щодо становища віруючих-мусульман. Так, у Резолюції 1605 (2008) «Європейські мусульманські спільноти у протистоянні екстремізму» ПАРЄ передбачено комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію мусульманства та віруючих-мусульман у європейське співтовариство. Асоціація закликала уряди європейських країн, а також керівників та духовних лідерів мусульманських організацій у Європі [24, с.397]: сприяти інтеграції мусульман до європейської спільноти, забезпечувати вихідцям із мусульманських країн вільний доступ до житла, працевлаштування, освіти, професійної підготовки та отримання державних послуг, поширювати ідеї, технології та моделі соціальної організації

сучасності, також фундаментальні європейські цінності у мусульманському середовищі [26, с.63], створювати умови для забезпечення мусульманам свободи слова, думки та релігії, вживати заходів до подолання бар'єрів при будівництві мусульманами культових споруд, поширювати серед населення західних країн інформацію про роль ісламу у розвитку європейської культури, долати поширені стереотипи про іслам як ворожу і загрозову релігію [24, с.396].

Також дослідник Несправа М.І. зазначає, що європейці намагаються протидіяти поширенню на терени Європи ісламістських проявів. Європейські уряди посиляють війська в далекі країни, щоб боротися з режимами, які готують та фінансують релігійних терористів; служби безпеки та поліція висилають з ЄС представників екстремістських поглядів або ув'язнюють їх; в Іспанії був винесений судовий вирок щодо книжки, в якій мусульманський імам розповідав, як саме чоловікам бити дружин у Франції; накладають заборони на носіння жінками тих різновидів одягу, які їм нав'язують мусульманські фундаменталісти тощо [88, с.228].

Загалом, починаючи з 1963 р. міжнародне співтовариство розробило 19 міжнародних угод, спрямованих на припинення терористичних нападів. Розроблення договорів, відкритих для участі всіх держав-членів, проводиться під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН) та Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) [87, с.147]. Іслам становить важливу частину порядку денного не тільки для політиків, секретних служб і поліції національних держав, а й політиків Європейського союзу і тих організацій, які відповідають за міжнародну систему безпеки [26, с.20].

На сьогодні Україна є учасницею (ратифікувала, приєдналася або має правонаступництво) всіх перелічених вище міжнародних конвенцій та протоколів [52, с.88]. Крім того, Україна підписала кілька двосторонніх угод з іншими державами про протидію тероризму та транснаціональній злочинності. Нам слід враховувати досвід роботи спецслужб інших країн (Єгипту, США, Туреччини, Великобританії) [34, с.13]. Необхідним кроком у реалізації цих зусиль є підтримка постійного політичного діалогу й взаємодії із США,

провідними країнами ЄС, а також посилення української участі у миротворчих операціях ООН [46, с.186].

За останні два десятиріччя пріоритетного значення у протидії терористичним загрозам набуває запобігання терористичним проявам, їх профілактика. Для реалізації цього завдання необхідним є відновлення інституту профілактики, який існував у державі у сфері попередження злочинності протягом тривалого часу і доводив свою ефективність [38, с.8-9].

Також тут підготовлено правові основи та принципи політики Національної безпеки, які розробляються та затверджуються Президентом України, Стратегія НБ України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії та програми, якими визначаються цільові настанови, керівні принципи воєнного будівництва, напрями діяльності органів державної влади з метою своєчасного виявлення, попередження та нейтралізації загроз національним інтересам України. При цьому вказані Стратегія та Воєнна доктрина України є документами, обов'язковими для виконання та основою для розробки відповідних програм у сфері забезпечення національної безпеки [31, с.663]. Також діє Антитерористичний центр Служби безпеки України, як постійно діючий спеціалізований державний орган призначений для забезпечення координації взаємодії компетентних органів України у сфері боротьби з тероризмом та іншими проявами екстремізму, зокрема здійснює розроблення концептуальних засад і програм боротьби з тероризмом, рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних із терористичною метою; збирання, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції поширення міжнародного тероризму в Україні та за її межами [52, с.71]; організацію та проведення антитерористичних операцій та координація діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з міжнародним тероризмом чи залучаються до конкретних антитерористичних операцій; організацію і проведення командно-штабних і тактико-спеціальних навчань та тренувань; взаємодію зі спеціальними службами, правоохоронними органами

іноземних держав і міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом [31, с.664].

Що важливо Нова Стратегія національної безпеки України (розділ II), затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 [14], визначила зовнішньополітичні та внутрішні умови в якості загроз національній безпеці та національним інтересам України у сфері державної безпеки [109, с.225], а також вплив сучасної моделі глобалізації, яка уможливила поширення міжнародного тероризму та міжнародної злочинності, наркоторгівлі, торгівлі людьми, релігійного та ідеологічного фундаменталізму і екстремізму, підживлюваного з-за кордону сепаратизму, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, розповсюдження зброї масового ураження, нелегальної міграції тощо (п. 10) [14]. Що важливо, протидію ісламському екстремізму повинні здійснювати не тільки правоохоронні органи, але й держава також має «підтримувати етнічні громади» для створення умов позитивного культурного розвитку меншин [34, с.14]. Також з метою запобігання проникнення в Україну ідей ваххабізму та радикальної ісламістської ідеології, необхідне посилення контролю з боку держави за діяльністю всього спектру релігійних ісламських центрів [46, с.185].

Тобто аналіз сучасного стану розроблення протидії тероризму й терористичній діяльності свідчить про підвищений інтерес представників різних галузей знань до пізнання, а різних держав, до пояснення та вирішення цієї проблеми, а також про напрацювання чималого багажу різнопланових знань про це явище. Терористична діяльність в світі постійно трансформується, виникають нові види терористичних загроз міжнародній та національній безпеці, протистояти яким виявляються неготовими, ані органи охорони правопорядку, ані сили безпеки.

Висновок до розділу IV

Отже, десятиліття та століття невпинної боротьби з тероризмом тепер стають ще гострішими. Але хоча боротьба з тероризмом на полі бою та

дипломатична робота за кордоном були домінуючими у політиків протягом останніх десятиліть, проте жодна адміністрація з 11 вересня не прийняла політичних приписів, які б задовільно усували першопричини, що викликають рухи джихадистів. Також окрім розслідувань та арештів, це означає, що будь-які майбутні внутрішні та зовнішні стратегії боротьби з тероризмом мають посилити свою увагу до скарг, першопричин, розуміння дезінформації як соціального явища та побудови переконливої архітектури запобігання тероризму, що більше зосереджується на потенційних виконавцях насильства. Беззаперечним є той факт, що гострота терористичної загрози зберігатиметься доти, доки існує система відтворення інфраструктури тероризму, ключовими ланками якої є ідеологія тероризму, натхненники й носії терористичної ідеї, а також канали її поширення. Припинити діяльність терористичних структур складно, але ще складніше перемогти тероризм ідеологічно.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можемо сформулювати наступні висновки.

По-перше, поєднання методів теоретичного аналізу, історичного методу, історичного аналізу, порівняльного методу, структурно-функціонального методу дозволило сформулювати ключові поняття дослідження, обґрунтувати теоретичні положення, узагальнення та висновки, розкрити причинно-наслідкові зв'язки й окреслити провідні тенденції в інституалізації ісламського екстремізму, його безпекових особливостей.

По-друге, визначено, що джерельна база дослідження складається передусім із опублікованих документів.

По-третє, доведено, що історіографія роботи досить обширна і поділяється на радянсько-російську, вітчизняну та західну. Також окремими групами виокремлено інтернет-ресурси та словники й енциклопедії. Варто зауважити, що дослідження питань існування, розвитку та взаємодії християнського світу та ісламу, впливу на них екстремізму та тероризму, а також питань безпеки проводилися вже тривалий час. Але вивчення глибинних причин ісламського екстремізму набуло особливого розвитку в історіографії лише з 70-років ХХ ст. коли відбувається спалах арабського національного та релігійного-визвольного, антиколоніального руху. Щоправда, лише зараз в академічній сфері дослідження набирають розвитку питання фундаментальних причин, наслідків і способів розв'язання ісламської проблеми в сучасному світі. Причому формування самого ісламізму і його наукове осмислення відбувалися і зараз відбуваються одночасно. Тому часто у вчених є більше запитань, ніж відповідей, про що свідчать численні наукові публікації з проблем політичного ісламу, назви яких переважно закінчуються знаком або трьома крапками. Тому і термін «ісламська загроза» мав і досі має не академічний, а скоріше метафоричний сенс. Вивчення ісламського екстремізму об'єктивно привело до постановки питання про вплив релігії на життя людей та їх безпеку. Зазначимо, що на початку ХХІ ст. багато

головних події в світі відбуваються саме на землях ісламу, або ж представники ісламу є суб'єктами впливу на події в світі, а тому результат цих перипетій непередбачуваний. Долі ісламського екстремізму, темпи і межі його поширення в рамках окремо взятої країни, в регіональному та глобальному масштабі продовжують залишатися предметом бурхливих наукових дискусій, темою численних академічних досліджень і публіцистичних матеріалів. Ісламська хвиля, яка накрила арабський світ в результаті подій 2001, 2011-2012, 2016 рр., зобов'язує сходознавців ще більш поглиблено вивчати всю масу пов'язаних з ісламізацією Великого Близького Сходу явищ і наслідків. А тому дана робота лише започатковує вивчення означеної проблеми.

По-четверте, з'ясовано, що іслам – одна з найбільших за чисельністю послідовників світова релігія, яку сповідує близько 1,5 млрд. осіб в майже всіх країнах світу. Проаналізувавши основні догми цієї релігії, ми можемо сказати, що вона охоплює все життя людини, є жорсткою, регламентованою Кораном, не піддається чужим впливам та змінам і в той же час є однією з найбільш демократичних і відкритих релігій світу. Якщо говорити про іслам, як релігію, то варто сказати, що вона виникла в Саудівській Аравії на початку VII ст. н.е. З часу виникнення і до XIX ст. в її середовищі виникли напрями сунізм та шиїзм, а також велика кількість менших невеликих відхилень, як хараджити, ваххабіти, алавіти. Завдяки цим суперечностям, боротьбі за владу в середовищі мусульман, а також відсутності повноцінної релігійної структури, окремі представники ісламізму дозволяли і дозволяють собі трактувати частини Корану, як собі заманеться, отже з'явилися передумови для виникнення фундаменталістської його орієнтації, традиціоналістської та модерністської. Значного поширення набув панславізм. А паралельно з цим в ісламському середовищі розвивались екстремістські погляди, бажання священної війни проти невірних за допомогою терористичних методів.

По-п'яте, доведено, що іслам набув значної сили та розвитку в VII та VIII ст., коли було завойовано Близький Схід, Північну Африку, Піренейський півострів, а іслам поширився на значну територію. В цей час християни

побачили, що іслам становить значну загрозу їх існуванню, як національному так і релігійному, а тому розпочались Хрестові походи, об'єднання навколо національних держав та тогочасних лідерів. Наступний спалах ісламської боротьби проти Заходу розпочався в епоху занепаду великих держав Європи та Азії: Османської імперії, Росії, Франції та Великобританії після Першої та Другої світових воєн. На рубежі 1970-1980-х рр. в зв'язку з ісламською революцією в Ірані та початком опору під ісламськими прапорами радянського вторгнення в Афганістан ісламизм отримав ще один імпульс. До цього часу мусульманський світ як певна геополітична спільнота, суб'єкт світової політики, культури, історії не існував. Адже, в колоніальну епоху більшість мусульманських країн і територій мали свої метрополії або входили в сферу впливу тієї чи іншої великої держави; за біполярної системи міжнародних відносин вони або спиралися на підтримку патрона (СРСР або США), або зберігали нейтралітет, балансуючи між наддержавами. Ідеологія нових незалежних мусульманських держав базувалася на принципах світськості і націоналізму, хоча часто і була декорована релігійною риторикою. Згодом стало очевидно, що замість незалежності мусульманські країни отримали нову форму залежності, а замість інновації – запозичення і імітацію з усіма наслідками, що випливають звідси наслідками у вигляді величезних розривів в рівнях життя між елітою і рештою суспільства, відсутності можливостей для легітимного волевиявлення, культурної експансії ззовні і т. д. Пошуки інших, якісно відмінних від вже випробуваних шляхів виходу з кризи привели до ідеї ісламської альтернативи, яку спробували сформулювати опозиційні політичні лідери і угруповання. У 1950-1970-і рр. протест був звернений усередину мусульманських спільнот, головним противником політизованого ісламу була місцева «зіпсована» влада. У міру ескалації близькосхідного конфлікту і втягування мусульманських країн в орбіту «холодної війни» боротьба проти власних «невірних» правлячих режимів доповнилася закликом до боротьби під ісламськими гаслами проти імперіалізму або світового комунізму (в формулюваннях аятоли Хомейні – проти «великого Сатани» – США, і «малого Сатани» – СРСР). Ісламська революція в Ірані і

ісламізація громадянської війни в Афганістані в зв'язку з введенням радянських військ в 1979 р знаменували вихід ісламського екстремізму на світову політичну арену.

По-шосте, підтверджено, що історичний процес формування теоретичних основ ідеології радикального ісламізму, екстремізму та тероризму сягає перших століть після виникнення ісламу, зокрема особливостей екстерналістського тлумачення природи людини, яке вимагає від віруючого виконання своїх релігійних обов'язків саме в матеріальному, а не в духовному вимірі. Спочатку це отримало розвиток в ісламському фундаменталізмі. Останній є самостійною течією ісламської громадської думки і спочатку розвивався в рамках ортодоксальної ісламської традиції, був звернений до ідеального минулого заради побудови якогось ідеального майбутнього суспільства. Пізніше, фактично в наш час, фундаменталізм отримав потужний інструмент для побудови цього майбутнього – екстремізм та тероризм. Серед теоретиків екстремізму варто виокремити ісламських мислителів Аль-Афгані, аль-Маудуді Абу аль-Аля, Амір джамаата Урус-Мартана Умар бен-Ісмаїл, Кутб С. та інших. У перспективі релігійний екстремізм й ісламський рух можуть перетворитися на політичну силу, яка буде здатна надати вирішальний вплив на регіональну ситуацію. Складне економічне становище сприятиме дестабілізації політичної обстановки, створюючи умови для активізації ісламу. Усталені системи президентського єдиновладдя, а також відсутність організаційно оформленої політичної опозиції, сприяють тому, що такою опозицією стає ваххабізм, який неодноразово виступає за «соціальне рівноправ'я і справедливість», вміло використовуючи невдоволення населення різноманітними витратами модернізації.

По-сьоме, доведено, що в сучасному ісламі, релігія використовується тільки там, де вона може служити додатковим аргументом для висловлення своїх поглядів, думок, ідей. Найбільш помітними складовими екстремістської діяльності ісламських джихадистів є терористичні атаки, яких було скоєно в Європі не менше 47 за останні два десятиліття, а також пропаганда

екстремістських поглядів, вербування нових членів та інші дії, які спрямовані проти мирного населення. Дії джихадійських терористів в Європі перших десятиліть ХХІ століття відповідають ознакам релігійно мотивованого тероризму та є складовими конфлікту, який не вирішити тільки засобами політичного врегулювання. А отже, для запобігання ескалації ісламсько-християнського конфлікту, який загострюється під впливом зазначених факторів – зростання міжнародних терористичних структур, спекулювання на міжцивілізаційних протиріччях, негативний вплив глобалізації – необхідна зважена багатовекторна політика розвиненого світу по відношенню до ісламського світу.

По-восьме, проаналізовано, що словосполучення «політичний іслам», «радикальний іслам», «войовничий іслам», «ісламський екстремізм», «ісламський тероризм», «ісламська агресія», «ісламський фундаменталізм» стали частиною нашого життя, міцно закріплюючи стереотипи мислення й мови. Разом з цим в наше життя увійшли терміни тероризм, теракт, терористична діяльність, тобто сукупність дій щодо організації, керівництва, ресурсного забезпечення та іншого сприяння функціонуванню злочинних об'єднань терористичного спрямування, а також підготовку й вчинення терористичних актів та інших злочинів у терористичних цілях. А тому вважаємо, що напрацьований нині досвід боротьби з тероризмом повинен бути представлений у національному законодавстві. Крім того, необхідно створити концепцію стримування поширення ідеології екстремізму й тероризму, яка б передбачала захист об'єктів можливих терористичних посягань; сприяла розширенню повноважень правоохоронних органів та спеціальних служб; могла б передбачати кримінальну відповідальність для учасників терористичних організацій. Достатньо актуальним, з огляду на події, які мають місце на українсько-білоруському кордоні є збільшення заходів безпеки на кордонах; протидія фінансуванню тероризму. Актуальним вважається активізація міжнародної співпраці з правоохоронними органами та спеціальними службами іноземних держав, антитерористичними структурами ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС,

іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, на підставі міжнародних договорів. Для цього пропонується розбудувати Національну систему стійкості до впливу терористичних та інших видів загроз, що включає оцінювання ризиків і загроз національній безпеці, розвиток стратегічних комунікацій у секторі безпеки, розбудову інфраструктури захисту об'єктів можливих терористичних посягань, розвиток мережі державних ситуаційних центрів стратегічного управління антитерористичною діяльністю, використання інноваційних технологій пошуку й викриття окремих осіб, груп та організацій, що планують та здійснюють терористичну діяльність, інтеграцію до європейських і євроатлантичних систем колективної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. Аль-Афгани. Собрание неизвестных сочинений. Москва : ФЛЕШ, 1995. 532 с.
2. аль-Маудуди Абу аль-Аля. Основы ислама. Симферополь : Эра, 2002. 80 с.
3. Амир джамаата Урус-Мартана Умар бен-Исмаил URL: <http://www.chechen.org/history/208-chechenskaja-respubldika-ichkerija-.1999-god..html> (дата звернення: 25.09.2021).
4. Во всем мусульманском мире наблюдается чрезвычайный подъем. *Источник*. 2002. №1. С. 60-66.
5. Загальні рекомендації I Всесвітнього конгресу з питань ісламської економіки. *Ісламська економіка*. Мекка, 1976, лютий. С.17-21.
6. Ибн Джамиа Зиеу. Исламская акида (вероучение, убеждения, воззрения) по священному Корану и достоверной Сунне. Москва, 1994. 294 с.
7. Исламский союз, 1871. Отрывки из памфлета «Unite Islamique». Главный лозунг памфлета «Au Feu» «Огонь!». Панисламизм идеология и организация. URL: <http://www.history.yar.ru/hreader/3/?in=2.6> (дата звернення: 29.09.2021).
8. Інтерв'ю з муфтієм ДУМУ «УММА» Саїдом Ісмаїловим на тему : «Іслам в Україні : його стан та тенденції розвитку» URL: <http://tureligious.com.ua/intervyu-z-muftijem-dumu-umma-sajidom-ismahilovym-na-temu-islam-v-ukrajini-joho-stan-ta-tendentsiji-rozvytku/> (дата звернення: 25.09.2021).
9. Коран. Пер. и коммент. И. Ю. Крачковского. Изд. 2-е. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. 730 с.
10. Коран. Пер. с араб. и коммент. Б.Я. Шидфар. Москва : Изд. дом Марджани, 2012. 611 с.
11. Коран. Пер. с араб. и коммент. Д. Н. Богуславского. 7-е изд. Стамбул : Чагры, 2013. 867 с.

12. Кутб С. Война, мир и исламский джихад URL: <http://www.strana-oz.ru/2003/5/voyna-mir-i-islamskiy-dzhihad> (дата звернення: 11.09.2021).

13. Резолюція 1605 (2008) ПАРЄ «Європейські мусульманські спільноти у протистоянні екстремізму». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/804_rez_1605.htm (дата звернення: 29.09.2021).

14. Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про стратегію національної безпеки України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>. (дата звернення: 29.09.2021).

Монографії, підручники, посібники та наукові статті у періодичних та фахових виданнях:

15. Авдеєєва С.О. Діяльність ісламських радикальних угруповань як фактор зовнішньої політики Єгипту. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №10. С.280-287.

16. Агаїхаджет Паша Даву Міжнародний тероризм і його вплив на світову політику : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : 23.00.04. Одеса, 2006. 21 с.

17. Аникин, Д. А. Религиоведение : краткий курс лекций 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2014. 195 с.

18. Арістова А. Сучасні трансформації політичного ісламу. *Релігія та соціум*. 2011. № 2. С. 90-95.

19. Аулін О.А. Сек'юритизація ісламу у формуванні державної безпекової політики колишніх радянських республік Центральної Азії: історичний аспект. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. №1 (61). С.89-94.

20. Бабій М. Сучасний іслам: проблемні питання свободи віри та буття етноконфесійних меншин. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 57 (дод.). С. 69-78.

21. Бадерхан Ф. Суфийские ордена в Турции. *Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии)*: сб. статей. Москва : 2001. С. 135-142.
22. Балицька Н. Концептуальні основи впливу ісламу на міжнародну політику. *Вісник Львівського ун-ту*. Львів, 2005. Вип. 15. С. 152-158.
23. Богомолов О. Політичний іслам. *Політика і час*. 2003. №12. Грудень. С. 52-60.
24. Бокоч В. М. Взаємозв'язок суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій в Україні: дис. ... доктора політичних наук : 23.00.02. Одеса, 2014. 455 с.
25. Борунков Ю. Ф. Ислам. Основы религиоведения. Москва : Высшая школа, 2005. 508 с.
26. Браїло А. Ідеологічні основи ісламського фундаменталізму та екстремізму: історія та можливі наслідки. *European political and law discourse*. Volume 5. Issue 3. 2018. С.95-100.
27. Брильов Д.В. Історія ісламу в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ століть : дис. ... доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2021. 408 с.
28. Бузаров А.І. Побудова демократичного суспільства на Арабському Сході: соціально-філософський аналіз. дис. ... канд. філософських наук : 09.00.03. Вінниця-Запоріжжя, 2018. 222 с.
29. Гасанова Э.Ю. Ислам и принцип лаицизма в современной Турции. *Религия и общественная мысль стран Востока*: сб. статей. М.: 1974. С. 94-114.
30. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: монографія / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О.Шергіна. Київ : УН-т «Україна», 2009. 508 с.
31. Глобальна та національна безпека: підручник. За заг. ред. Г.П.Ситника. Київ, НАДУ, 2016. 784 с.
32. Гнатюк О. В. Безпековий вимір глобальних стратегій США : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.04. Київ : НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, 2013. 18 с.

33. Головань О. О. Еволюція зовнішньої політики США на початку ХХІ століття : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Миколаїв : Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили, 2016. 202 с.
34. Голотін С. І. Ісламський фундаменталізм та ісламський екстремізм: теорія і практика : авт. дис... канд. філософських наук: 09.00.11. Київ, 2010. 18 с.
35. Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму. Навч. Посібник. Київ, 2018. 248 с.
36. Гурська Л. І. Релігієзнавство. 2-ге вид. перероб. та доповн.[Текст]: Навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2016. 172 с.
37. Гусев В.І. Ісламський екстремізм і фундаменталізм: історія та сучасність. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2011. С. 265-272.
38. Гуцало М. Нелегітимні форми політичного насильства: прояви й тенденції розвитку. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу». Київ : НІСД, 2012. С.4-9.
39. Демиденко С.В., Кутузова А.А. Трансформація феномена радикального іслама в умовах постіндустріального общества. *Релігія в політике и политика в религии*. Том 22, № 4 (2020). С.690-712.
40. Денни М. Фредекир. Ислам и мусульманская община. Религиозные традиции мира. В 2 т. Т. 2 / Пер. с англ. В. В. Федорина. Москва : КРОН ПРЕСС, 1996. 640 с.
41. Донцов В.Е. Ислам в международных отношениях. *Дипломатический ежегодник*. 1997. С.62-89.
42. Дружиловский С.Б. Исламская модель развития. *Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция современное состояние, история и перспективы)*. Москва, 2002. С. 110-114.
43. Єдаменко А. Ісламський фундаменталізм як політична доктрина. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 167-175.
44. Єльшин В. До питання щодо протидії екстремістській діяльності. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір*

: зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.19-21.

45. Журавский А.В. Ислам. Москва : Весь мир, 2004. 224 с.

46. Захарченко А.М. Проблема поширення ісламського фундаменталізму, екстремізму та тероризму: можливі наслідки для України. *Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі: збірник статей*. Одеса : Фенікс, 2009. С.176-188.

47. Игнатенко А. Ислам и политика: сборник статей. Москва : Институт религии и политики, 2004. 256 с.

48. Игнатенко А.А. Эндогенный радикализм в исламе. *Центральная Азия и Кавказ*. Москва : 2000. № 2(8). С.18-29.

49. Ирмияева Т. Ю. История мусульманского мира. От Халифата до Ближневосточной Порты. Москва : Урал Л. Т. Д., 2000. 325 с.

50. Ислам в современном мире. *Новый мир*. 2002. № 2. С. 115-128.

51. Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока на Кавказе и в Центральной Азии). Москва : Институт востоковедения РАН, Крафт+П, 2001. 420 с.

52. Інформаційна сфера як складова антитерористичної діяльності : навч. посіб.; за заг. ред. І.Рижова. Київ : НА СБУ, 2021. 224 с.

53. Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія / Арістова А., Здіорук С., Бутиріна М. та ін.; [за ред. А. Арістової]. Київ : УАР, 2011. 201 с.

54. Кадырова К. А. Джихад: историческая традиция и основные тенденции интерпретации в XX – начале XXI вв. Дис. канд. исторических наук : 07.00.03. Москва, 2016. 208 с.

55. Калинчук Х. Новозеландський теракт як виклик міжнародній безпеці. *Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики*. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 28 березня 2019 р.). Львів: НУ ЛП, 2019. С.109-113.

56. Карпачева О. В. Мировой терроризм: масштабы, динамика, тенденции. Системный мониторинг глобальных и региональных рисков / Отв. ред. Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина. Москва : Издательство ЛКИ, 2010. 416 с.

57. Кепель Жиль. Джихад: экспансия и закат исламизма. Пер. с фр. В.Ф.Денисова. Москва : Ладомир, 2004. 468 с.

58. Киреев Н.Г. Антитеррористическое законодательство и борьба с радикальным исламизмом в Турции. *Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция современное состояние, история и перспективы)*. Москва, 2002. С. 312-333.

59. Киреев Н.Г. Борьба с терроризмом в Турции. *Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке*: сб. статей. Москва, 2001. С. 76-116.

60. Киреев Н.Г. К оценке религиозной ситуации в Турции в 90-е гг. *Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии)*: сб. статей. Москва, 2001. С. 154-165.

61. Киреев Н.Г. Новая глава в истории Турции: «мягкий ислам» у власти *Ислам на современном Востоке: Регион стран Ближнего и Среднего Востока, Южной и Центральной Азии*: сб. статей. Москва, 2004. С. 38-55.

62. Киреев Н.Г. Религиозный экстремизм угроза внутренней стабильности Турции. *Ближний Восток: проблемы региональной безопасности*: сб. статей. Москва, 2000. С. 98-113.

63. Кирюшко М. Мусульмани в християнському середовищі сучасної України. *Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні*. Київ, 2001. С. 45-58.

64. Кирюшко М. Політичний іслам маркер кризового суспільства. *Іслам в його проблемах і трансформаціях*. Збірник наук. праць / [за наук. ред. А. Арістової та А. Колодного]. Київ, Спецвипуск 2010-1. С. 43-51.

65. Кирюшко М.І. Іслам в Україні: геополітичний контекст. *Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи*. Київ, 1995. С. 26-32.
66. Кирюшко М.І. Іслам к контексті взаємовідносин України з мусульманськими країнами. *ООН і майбутні покоління*. Київ, 1996. С. 38-42.
67. Кирюшко М.І. Історіографія сучасного українського ісламознавства і становлення мусульманської спільноти в незалежній Україні. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 28. С. 148-166.
68. Кондакчян Р.П. Турція: внутрешня політика и ислам. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1983. 238 с.
69. Кондраль А.А. «Братья-мусульмане» в Европе: идеологическая и организационная трансформация. *Журнал Белорусского государственного университета*. История. 2020. №4. С.80-90.
70. Корж І. Основні тенденції проявів радикалізму й екстремізму. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.38-46.
71. Коцюруба К.О. Ісламський виклик європейській системі безпеки. *Проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 7. С. 94-107.
72. Круглей І.І. Истоки создания «Талибана». *Статті та матеріали III-міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920-2003 рр.)*. Луганськ, 2012. С.263-267.
73. Ксьондзик Н. Який іслам і для якої нації? *Політика і час*. 2003. №2. лютий. С. 66-71.
74. Куделев В.В. Аль-Каида: структура, союзники, покровители. Москва, 2008. 460 с.
75. Кудряченко А.І. Іслам у сучасній Європі та Україні: виклики, стан та перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2014. Вип. 21(2). С.64-69.
76. Кузь О.Н., Брунько П.В. Іслам. Москва, 2008. 140 с.

77. Кузьмін С. До питання щодо стану терористичної загрози в Україні в контексті діяльності іноземних терористичних та екстремістських організацій. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.30-34.
78. Куліш І. Соціально-історичні та політичні джерела виникнення ісламського фундаменталізму. *Іслам і Україна* [Упорядник, наук. редактор та автор передмови М. Кирюшко]. Київ : Ансар Фаундейшн, 2005. С. 135-154.
79. Ланда Р.Г. Политический ислам: предварительные итоги. Москва : ИБВ, 2005. 186 с.
80. Латигіна Н.А. Іслам: шлях кризь століття : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 360 с.
81. Лубська М.В. Мусульманське право: релігієзнавчо-правовий контекст. Київ : Вид-во Київського фітоцентру, 2006. 196 с.
82. Лубська М.В. Організаційна структура шаріату у сучасному ісламі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. №1. С.35-41.
83. Луис Б. Ислам и Запад. Москва : Издательство Наука, 2011. 411 с.
84. Масовець В.П. Механізми державного управління в кризових ситуаціях, зумовлених релігійним фактором дис. канд. наук з державного управління : 25.00.02. Київ, 2021. 287 с.
85. Махмутов М. И. Мир ислама. Казань, 2006. 623 с.
86. Мейер М.С. Роль ислама в социально-политической жизни Турции. *Вестник МГУ. Сер. 13. Востоковедение*. 1986. № 4. С. 33-42.
87. Мокляк В.В. Протидія терористичній діяльності в Україні: дис. канд. юридичних наук :12.00.08. Харків, 2020. 232 с.
88. Несправа М.В. Радикалізація джихадизму в Європі кінця ХХ початку ХХІ століть: сутність і тенденції : дис. ... доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2019. 430 с.
89. Новоскольцева Л.О. Глобалізаційні процеси і тероризм. *Статті та матеріали III-міжнародної науково-практичної конференції присвяченої*

пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920-2003 рр.). Луганськ, 2012. С.315-321.

90. Остроухов В., Лікаренко О. Ісламістський екстремізм та ваххабізм. Протидія ідеології насильства та тероризму. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.55-64.

91. Пенюкова А. Геополітичний виклик ісламського світу. *Трансформація міжнародної безпеки: сучасні виклики та загрози*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2223 березня 2018 р. / Упорядники: М. Мальський, Р. Вовк, О. Кучик, П. Байор. Львів : Факультет міжнародних відносин ЛНУ імені Івана Франка, 2018. С.65-68.

92. Пода Т.А. Вплив релігійного фактору на міжнародні відносини в ХХІ ст. *Вісник Національного авіаційного університету*. Сер. : Філософія. Культурологія. 2012. № 2. С. 105-107.

93. Поліщук Д. Окремі аспекти впливу на національну безпеку України з боку іноземних та вітчизняних неурядових організацій. *Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. 8 червня 2018 р. м. Острог. С.90-95.

94. Пророченко Н. О. Політичний іслам у країнах Субсахарської Африки. *Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України*: матеріали міжнар. наук. конф.; вид. укр. та англ. мов.: доповн. та уточ. / НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» ; Відп. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ, 2017. С. 59-68.

95. Пророченко Н.О. Основні принципи ісламської концепції світового устрою. *Українська орієнталістика*. 2007-2008. Вип. 2-3. С. 106-114.

96. Пузырєв Д. Исламский фактор в мировой политике. *ИМЕСО*. 2011. №3. С.67-73.

97. Пупенко Г.І. Роль низових релігійних громад у формування радикального ісламу: Україна в європейському контексті. Київ : КПП, 2018. 136 с.

98. Райчинець А.В. Концептуальні основи християнсько-мусульманського богословського діалогу: релігієзнавчий аналіз: дис. кандидата філософських наук : 09.00.11. Київ, 2017. 190 с.

99. Семенюк О. Протидія ідеології насильства та тероризму. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.46-54.

100. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. Київ : НАДУ, 2012. 544 с.

101. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія; за заг. ред. В. Канціра. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 188 с.

102. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В.К. Грищука. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 328 с.

103. Тимошенко В.І. Політико-правова характеристика екстремізму. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. №2(2). 2017. С.21-25.

104. Трофимов Д.А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реали. *Восток (Oriens)*. 1992. №01. С.112-126.

105. Трофимов Я.Ф. Ислам. Религиоведение: учебное пособие для студентов специальностей «Политология и Культурология». Караганда: Болашак-Баспа, 2011. 401 с.

106. Чергенець Е. Концептуальні засади протидії радикалізму, екстремізму та тероризму в провідних країнах світу. *Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. Київ : НІСД, 2012. С.9-15.

107. Чернышова Л.Д. Исламский фундаментализм: теория и практика. *Учёные записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета*. 2010. №4-2 (4). С.111-116.

108. Явуз М.Х. «Исламская политическая идентичность в Турции». Москва : Вечность, 2008. 578 с.

109. Яковчук Ю.А. Щодо актуальних загроз державній безпеці України. *Сучасні проблеми забезпечення національної безпеки держави: тези III Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2020 року)*. Київ : Інститут УДО України КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 224-226.

Словники та енциклопедії

110. Алексеев И.Л., Коротаев А.В. Религиоведение. *Энциклопедический словарь* Москва: Академический проект, 2006. 1256 с.

111. Королев К. Ислам классический: энциклопедия. Москва : Эксмо; Санкт-Петербург : Мидгард, 2005. 416 с.

112. Милославский Г.В., Петросян Ю.А., Пиотровский М.Б., Прозоров С.М. Ислам: *Энциклопедический словарь* / Под ред. Негря Л.В. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.

113. Радівілов Д. А. Ислам. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е Й. С. 540.

Інтернет-ресурси

114. 11 вересня 2001 р. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/programs/scowcroft-center-for-strategy-and-security/the-future-of-counterterrorism-twenty-years-after-9-11/> (дата звернення: 10.10.2021).

115. Jennifer A. Counter Екстремістські комунікації: Майбутнє - це корпоративи URL: <https://www.atlanticcouncil.org/commentary/article/extremist-communications-the-future-is-corporate/> (дата звернення: 10.10.2021).

116. Арун Айер Підготовка до майбутніх концепцій тероризму: некінетичні дії та децентралізація URL: <https://www.atlanticcouncil.org/commentary/article/preparing-for-future-concepts-in-terrorism-non-kinetic-acts-and-decentralization/> (дата звернення: 10.10.2021).

117. Асасини URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%81%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8> (дата звернення: 29.09.2021).

118. Аулін О.А. Політичний активізм в ісламі як важливий чинник стратегічних комунікацій з мусульманськими країнами. URL: <https://snku.krok.edu.ua/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/308/336> (дата звернення: 04.10.2021)

119. Ваххабізм URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%85%D1%85%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BC> (дата звернення: 29.09.2021).

120. Екстремізм. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18837 (дата звернення: 04.10.2021)

121. Ислам в «континентальной» Украине и сопредельных государствах СНГ: главные проблемы развития общин. URL: <http://www.islamsng.com/ukr/culture/3916> (дата звернення: 25.09.2021).

122. ІДІЛ як цивілізаційний виклик (за матеріалами круглого столу «Ісламська держава: генеза і нові тренди») URL: http://www.nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1737:islamska-derzhava-geneza-i-novi-trendi&catid=8&Itemid=350. (дата звернення: 25.09.2021).

123. Іслам URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC>

(дата звернення: 25.09.2021).

124. Іслам для України традиційна релігія шейх Саїд Ісмагілов URL: <http://religions.unian.ua/islam/1539442-islam-dlya-ukrajini-traditsiyna-religiya-sheyh-said-ismagilov.html> (дата звернення: 25.09.2021).

125. Ісламська Держава URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0 (дата звернення: 25.09.2021).

126. Ісламський тероризм. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC (дата звернення: 26.09.2021).

127. Ісламський фундаменталізм URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC (дата звернення: 26.09.2021).

128. Капитон О.В. Іслам в глобалізуючому світі. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Fkzh/2012_38/КапО.pdf (дата звернення: 25.09.2021).

129. Крістофер П. Коста Гіпертрибалізм і загроза внутрішнього тероризму США URL: <https://www.atlanticcouncil.org/commentary/article/hyper-tribalism-and-the-us-domestic-terrorism-threat/> (дата звернення: 10.10.2021).

130. Легойда В. Р. Релігійність в безрелігійну епоху. URL: www.religions.am/files/8841/library/religious/R86.pdf (дата звернення: 26.09.2021).

131. Мандрагеля В. А. Тероризм та збройні конфлікти в контексті нового ідеологічного руху в мусульманському світі. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=275> (дата звернення: 26.09.2021).

132. Пархомчук О.С. Коппель О.А. Трансформація ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах і світовій політиці. URL:

http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3133/2814 (дата звернення: 28.09.2021).

133. Радівілов Д.А. Іслам. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Islam> (дата звернення: 05.10.2021)

134. Регіоналізація Європи. URL: http://initiativenational.blogspot.com/2012_09_01_archive.html (дата звернення: 26.09.2021).

135. Русин Х. Ісламський фактор. URL: <http://lillllyt.blogspot.com/2013/04/blog-post.html> (дата звернення: 26.09.2021).

136. Хариджити URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B8> (дата звернення: 05.10.2021)

137. Швець В. Християнство чи іслам? URL: <http://chornomorka.com/archive/a-4461.html> (дата звернення: 28.09.2021).

138. Якубович М. Сучасний іслам та проблеми інтерпретації: історична ретроспектива URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2010_Spetsvip._11 (дата звернення: 28.09.2021).